

O POKUŠAJU USTANKA U BOSNI 1840. I O TAJNOJ POLITICI GAJEVA KRUGA PREMA BOSNI 1843/44.

Ljubiša Doklešić

Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine objavila je 1976. omanju, ali veoma vrijednu zbirku historijske građe pod naslovom *Bosna u tajnim političkim izvještajima Františka Zaha iz Beograda (1843—1848)*.¹ Zbirku je priredio poznati češki historičar Václav Žáček, koji već dugi niz godina proučava veoma raznovrsnu djelatnost Fr. Zaha.² Žáček je napisao, snabdjevši ga naučnim aparatom, poduži uvod ovoj zbirci građe (str. 9—34) u kojem se osvrće na odnos poljske političke emigracije prema južnoslavenskom pitanju i na bogatu djelatnost Zaha 1843—1848, kao i na vrijednost objavljenih Zachovih izvještaja.

U zbirci je u svemu skupljeno 86 izvornih tekstova (str. 35—171). Od toga je 76 izvještaja Zaha iz Beograda, prvi od 24. XI 1843 (br. 1), a posljednji od 7. IV 1848 (br. 86). Između njih su ubačeni i ovi tekstovi: pet uputstava grofa Wł. Zamoyskog poljskom agentu u Rimu L. Orpizewskom 1844. i 1845. (br. 18, 28, 30, 32, 50), memorandum grofa Al. Nugenta upućen u travnju 1844. engleskom poslaniku u Carigradu (br. 21) i dva uputstva M. Czayke-Czaykowskog iz Carigrada, jedno L. Zwierkowskom-Lenoiru iz 1844. (br. 22), a drugo Zachu iz 1847. (br. 82). Ta je građa preuzeta iz Biblioteke Czartoryskich u Krakovu, osim tekstova Zamoyskog koji su preneseni iz njegove korespondencije objavljene 1918. u Poznanju, i teško dostupne našim historičarima. Uputstva Zamoyskog i Czaykowskog napisana su ne poljskom, dok su ostali tekstovi uglavnom napisani na francuskom jeziku. Pseudonimi pojedinih osoba i neke kratice razriješeni su u zagradi u izvornom tekstu.

Ispred svakog teksta dat je kratak sadržaj na našem jeziku. Izvorni tekst je popraćen samo malim brojem kritičkih bilježaka. Većina bilježaka odnosi se na kratka objašnjenja o pojedinim osobama. Na kraju uvoda priređivač je objasnio da je dao podatke samo za »ličnosti nejugoslovenskog porijekla« (str. 34), ali u tome nije bio dosljedan. Tako je zemunskog kapelana Stjepana Marjanovića poistovjetio s bosanskom provincijalom Stjepanom Marjanovićem (65, bilj. 3), iako ih Zach u svojim izvještajima razlikuje. U izvještaju od 24. XI 1843. spominje provincijala Marjanovića (»Le provincialis des franciscans Mr Stephanus Marianović«) (36), a u izvještaju od 23. XII 1843. zemunskog kapelana Marjanovića (»le vicaire Marjanović

¹ V. Žáček, *Bosna u tajnim političkim izvještajima Františka Zaha iz Beograda (1843—1848)*, *Građa XXI*, Odjeljenje društvenih nauka, Sarajevo 1976. [U naslovu ovog izdanja prezime V. Žáčka netočno je navedeno u obliku *Záček*.]

² v. V. Žáček, *Uloga Františka A. Zaha u Srbiji*. Kratak pregled životne monografije, *Glas SAN* 290, 1974, 153—196; isti, *František A. Zach*, Praha 1977, str. 320.

de Semlin«) (42).³ Međutim, nisu dati podaci ni za sve osobe stranog porijekla. Tako je za zagrebačkog cenzora, koga Zach spominje pod imenom Mačak, u bilješci samo navedeno da se on zvao Macsik (131, bilj. 3); riječ je o pomađarenom Slovaku Josipu Machiku koji je bio cenzor u Zagrebu u vrijeme zabrane ilirskog imena 1843—1845.⁴

Neke se osobe u izvornom tekstu spominju samo po imenu, a da u uglatoj zagradi nije navedeno i njihovo prezime. Tako se neki »g. Raja« ili »šef policije g. Raja« spominje u mnogim Zachovim izvještajima, a u takvom ga obliku spominje i sam Žáček u svom uvodu (29, 34). Riječ je svakako o Raji Damjanoviću, pomoćniku ministra unutrašnjih poslova Srbije,⁵ tj. pomoćniku Ilije Garašanina.

Upotreba ove veoma vrijedne građe u mnogome je otežana i zbog toga što nisu izrađeni indeksi. Posebno nedostaje indeks osobnih imena, s obzirom na to da se u građi spominje veliki broj osoba, mnoge i po više puta.

František Zach, Władysław Zamoyski i Michał Czaykowski, kojih su izvještaji ili upute donijeti u ovoj građi, pripadali su konzervativnoj poljskoj političkoj emigraciji okupljenoj oko kneza Adama Czartoryskog. Središte te emigracije bio je Hôtel Lambert u Parizu.

Poljska emigracija je od početka 1840-ih godina posebno bila zainteresirana za rješenje istočnog pitanja i za dalju sudbinu Južnih Slavena u evropskom dijelu Turskog carstva, o čemu Žáček u glavnim crtama govori u uvodu (13—22). Onemogućiti proširenje Rusije i Austrije na Balkan u vrijeme raspada Turskog carstva bila je jedna od osnovnih preokupacija poljske emigracije. Jačanje tih dviju država bilo je u suprotnosti s njezinom politikom koja je u Rusiji i Austriji vidjela glavne protivnike obnove poljske države. Zbog toga je poljska emigracija postavila sebi u zadatak da Južne Slavene izvuče ispod utjecaja Rusije i Austrije i usmjeri ih da traže oslonac na Francusku i Englesku. Krajnji cilj poljske emigracije bilo je ujedinjenje svih Južnih Slavena. Budući da je predviđao raspad Turskog carstva na Balkanu, Czartoryski je posebnu pažnju obratio zbližavanju i ujedinjenju Slavena u Turskoj, u čemu je vodeću ulogu namijenio Kneževini Srbiji (14). U duhu te politike uputio je 1841. M. Czayku-Czaykowski za stalnog agenta u Carigrad, a 1843. Františeka Zacha, po narodnosti Čeha, za stalnog agenta u Beogradu. Zach je u tom svojstvu boravio u Beogradu od jeseni 1843. do proljeća 1848 (23, 32). On je trebao razraditi politički program, čija je osnovna načela postavio Czartoryski, i raditi na njegovoj realizaciji.

Zach je — kao što se vidi iz uvoda i iz same građe — od prvog dana počeo raditi na svom tajnom zadatku. U Srbiji je surađivao s vodećim ustavobraniteljima. Uspostavio je kontakt s Lj. Gajem i franjevcima iz Bosne, bilo osobno, bilo putem korespondencije. Marljivo je širio mrežu svojih veza i utjecaja. O svom djelovanju opširno je referirao u svojim izvještajima u koje je prenosio i sve informacije koje je dobivao. U početku je slao izvještaje svaki tjedan, a kasnije svaka dva tjedna (24). Izvještaje je slao u Carigrad Czaykowski koji ih je prosljeđivao u Pariz (34). Danas se ti izvještaji nalaze u Biblioteci Czartoryskih

³ O zemunskom kapelanu Marjanoviću v. Lj. Durković-Jakšić, Branislav, prvi jugoslovenski list 1844—1845, Beograd 1968, 14, bilj. 31.

⁴ v. J. Šidak, Studije iz hrvatske povijesti XIX stoljeća, Zagreb 1973, 154, 160, 165, 223.

⁵ v. D. Stranjaković, Srbija, privlačno središte Jugoslovena (1844—1848), Srpski književni glasnik n.s. LXI/7, Beograd, 1940, 517.

u Krakovu. Oni su »uvezani u pet opsežnih folijanata B. Czart. 5390—5394«, ali se pojedini izvještaji nalaze »i pod drugim signaturama«.⁶

Tematika Zachovih izvještaja — kako konstatira Žáček u uvodu (24) — pokrivala je uglavnom tri područja njegovih preokupacija: praćenje društveno-političkog života Srbije i njegovih nosilaca, te suradnja s njima, čemu je dato najviše mjesta u izvještajima; suradnja s Gajevim krugom u Hrvatskoj u pitanju južnoslavenskog zbližavanja,⁷ kao i praćenje događaja u Bosni i Hercegovini, te suradnja s tamošnjim franjevcima.

Za ovu zbirku građe, na što ukazuje i njezin naslov, priređivač je izabrao samo Zachove izvještaje koji se pretežno odnose na Bosnu. Njima je, kao što smo već ustanovili, pridružio nekoliko tekstova Zamoyskog i Czaykowskog koji se također odnose na Bosnu.

*

U većem dijelu ove građe riječ je o događajima oko tzv. »Barišičeve afere«. Pod tim se podrazumijeva sukob koji je tada postojao u Bosni i Hercegovini između Rafe Barišića, biskupa i apostolskog vikara, te starješinstva franjevačkog reda. Spor između njih je započeo odmah nakon što je Barišić 1832. postao biskup, jer on nije poštovao višestoljetnu autonomiju franjevac. God. 1840. spor je prerastao u teški sukob koji je trajao sve do 1846. Kako je taj spor izašao iz crkveno-administrativnih okvira i dobio društveno-političku dimenziju, on je postao važan i za svjetovnu povijest Bosne i Hercegovine u to doba.⁸

Društveno-politička dimenzija tog sukoba proizlazila je iz njegove unutrašnje i vanjske komponente. Unutrašnja komponenta, koja u historiografiji još nije razrađena i produbljena,⁹ proizlazila je iz idejne izdiferenciranosti dvaju tabora. Uz biskupa Barišića, koji je također bio franjevac, pristajali su većinom oni franjevci koji su se školovali u Italiji. Uz starješinstvo franjevačkog reda pristajali su mahom oni franjevci koji su školovani u Hrvatskoj i Ugarskoj i koji su bili pod velikim utjecajem Gaja i ilirske ideje. Ti su franjevci, kako ocjenjuje Kecmanović, bili »nosioci 'probuđene narodnosti' među bosanskim katolicima, nasuprot 'talijanima' i 'bariševcima' koji su predstavljali ideju univerzalnosti katoličke crkve i zastupali princip primarnosti njenog internacionalizma u odnosu prema interesima pojedinih katoličkih naroda«.¹⁰ Neprijateljstvo protiv biskupa

⁶ V. Žáček, Češko i poljsko učešće u postanku Garašaninova »Načertanija« (1844), *Historijski zbornik XVI*, Zagreb 1963, 36 bilj. 7.

⁷ Na osnovu tih dijelova Zachovih izvještaja priređivač ove zbirke izradio je svoju raspravu: Suradnja Ljudevita Gaja s Františekom Zachom, *Radovi Instituta za hrvatsku povijest* 3, Zagreb 1973, 139—159. Dio Zachovih izvještaja koji se odnose na suradnju Gajeva kruga, Zacha i ustavobranitelja upotrijebio je i Lj. Durković-Jakšić, koji je također istraživao u Biblioteci Czartoryskih u Krakovu, u svojoj knjizi o ilirskom izdanju »Branislav«, objavljenoj 1968 (Durković-Jakšić, *Branislav*, passim).

⁸ Najcjelovitiji prikaz sukoba između biskupa Barišića i franjevačkog starješinstva izradio je Il. Kecmanović, *Barišičeva afera*, Sarajevo 1954. Pregled važnijih izvora i literature o tome dao je Žáček u uvodnom dijelu ove zbirke građe (11—12, bilj. 1).

⁹ Ta je komponenta tek naznačena u ovim radovima: F. Šišić, *Hrvatska povijest III*, Zagreb 1913, 269; J. Jelenić, *Kultura i bosanski franjevci II*, Sarajevo 1915, 169—181; Kecmanović, *Barišičeva afera*, 17, 28—30, 68—71.

¹⁰ Kecmanović, *Barišičeva afera*, 68.

Barišića i njegovih istomišljenika bilo je u Bosni u prvoj polovini 40-ih godina tako jako da je poljska emigracija u proljeće 1844. pretpostavljala da će doći do ustanka bosanskih katolika ako Porta podrži Barišića.¹¹

Druga komponenta političke dimenzije u tom sukobu bilo je vanjsko miješanje, naročito nakon 1840. Na strani Barišića bili su rimska kurija, bečki dvor i hercegovački vezir Ali-paša Rizvanbegović-Stočević. Zbog toga je franjevačko starješinstvo tražilo podršku bosanskog vezira i Porte, kao i iliraca, ustavobranitelja i poljske emigracije. Na tu komponentu je prvi obratio veću pažnju i do sada je najopsežnije obradio Il. Kecmanović u svojoj studiji o »Barišićevoj aferi«. Temeljno ju je na ranije objavljenoj građi ili literaturi, a posebno na 21 pismu i izvještaju iz 1844. i 1845. koje je našao u zadarskom arhivu, i na 20 pisama franjevaca upućenih najvećma iz Bosne T. Kovačeviću u Beograd između 1843. i 1846. koja je našao u Narodnoj biblioteci u Sarajevu. Svu novu građu objavio je u prilogu svoje studije.

Kecmanovićeva pretpostavka da će dalja arhivska istraživanja proširiti i obogatiti uvid u problematiku tog sukoba,¹² obistinila se izdanjem ove građe. Zbirka koju je priredio Žáček ne daje samo uvid u stav poljske emigracije prema ovom sukobu i u korake koje je ona poduzimala u korist franjevaca, o čemu opširno govori i sam Žáček u uvodu. Zachovi izvještaji obiluju detaljima i novim momentima o akcijama i potezima koje su bosanski franjevci poduzimali između 1844. i 1846. na Porti, u Srbiji i drugdje, kao i o njihovoj suradnji s vladom u Srbiji, ilircima u Hrvatskoj i s predstavnicima poljske emigracije u to vrijeme.

Na ovoj konstataciji se moramo i zadržati, jer njezina dalja analiza zahtijeva novu studiju koja bi bila nadopuna i proširenje navedenog rada Il. Kecmanovića.

U objavljenoj građi ima i drugih podataka o Bosni. U njoj ima i podataka koji se ne odnose na nju neposredno, već se odnose na Hrvatsku ili Srbiju (33). Do toga je došlo zato što je priređivač s pravom donio pojedine odlomke iz Zachovih izvještaja u cijelosti ili čak i čitave izvještaje, ne izostavljajući sve ono što u njima nije bilo u neposrednoj vezi s Bosnom. Zbog toga ova građa ima nešto šire značenje, nego što bi se po naslovu sudilo. Jedino nije jasno kako je u ovu zbirku zalutao Zachov izvještaj od 16. I 1846 (br. 67) u kojem on citira svoj memorandum upućen Garašaninu, a u kojem je riječ o izgradnji željezničke pruge Beograd—Solun. On pripada preostalom dijelu Zachovih izvještaja koji zbog svoje historiografske važnosti također zavređuju da budu objavljeni.

Iz mnoštva drugih podataka koji se u ovoj zbirci nalaze osvrnut ćemo se posebno na one koji se odnose na pitanje o pripremanju ustanka u Bosni 1840. i na pitanje tajne politike Lj. Gaja i njegovih pouzdanika, osobito grofa A. Nugenta, prema Bosni i Hercegovini u prvoj polovini 1840-ih godina.

I

O neuspjeloj pripremi ustanka u Bosni u proljeće 1840. od strane mladih bosanskih franjevaca i vesprimskog veleposjednika Jovanovića u historiografiji su do sada bile poznate četiri verzije. Kratko kazivanje suvremenika Martina Nedića objavio je M. Šestić među drugim podacima o Ivanu

¹¹ Žáček, Bosna, 80.

¹² Kecmanović, Barišićeva afera, bilj. na str. 9.

Franu Jukiću (1897).¹³ Još kraće kazivanje učesnika Jaka Baltića objavio je T. Alaupović u biografiji Jukića (1907).¹⁴ Baltićevo kazivanje donijeli su i J. Markušić i B. Škarica u svojoj biografiji Jukića (1908), kojem su pridružili još dvije nešto šire verzije koje je, čini se, A. Čorić dobio od Jukićevih prijatelja prije 1897.¹⁵ Sve četiri verzije sakupio je na jednom mjestu Il. Kecmanović, također u biografiji Jukića (1963).¹⁶

Kecmanovićev zaključak je bio da između tih verzija postoje neke razlike, ali da se one »u suštini podudaraju« u tome da su mladi franjevci željeli u Bosni podići ustanak i po nagovoru svojih starijih odustali od toga i napustili Bosnu.¹⁷ Iz istih je razloga i mišljenje F. Šišića još 1913. bilo da se u pothvatu mladih i oduševljenih iliraca u Bosni u proljeće 1840. »od razgovora dalje uopće nikad i došlo nije«.¹⁸

Zapravo, u većini se detalja ove četiri verzije razlikuju. Na neke od tih razlika upozorio je još 1915. J. Jelenić.¹⁹

Sve se verzije podudaraju u broju od četiri zavjerenika, ali ne i u njihovim imenima. U Nedićevom kazivanju i u prvoj (Čorićevoj?) verziji kao zavjerenici su naznačeni Ivan Frano Jukić, Blaž Josić, Jaka Baltić i Bartol Jurić. U Baltićevom se kazivanju, međutim, umjesto Jurića kao četvrti spominje Bartuo Kovačević, a u drugoj (Čorićevoj?) verziji umjesto Baltića spominje se Josip Kovačević. Bartuo Kovačević i Josip Kovačević (odnosno kasnije Tomo Kovačević) jedna je te ista osoba. Iz svega toga proizlazi da je u svemu bilo pet zavjerenika. Isto tako, s obzirom na različite podatke u tim verzijama, nije jasno da li su svi oni studirali zajedno teologiju u Vesprimu u Ugarskoj ili u raznim mjestima u Hrvatskoj i Ugarskoj, te su se dogovarali putem pisama, da li je zagovornik tog ustanka bio samo vesprimski veleposjednik Jovanović »starinom iz Bosne«, ili i Sava Tekelija, da li su se mlađići uputili podizati ustanak u proljeće 1840. ili tek po završetku školske godine, da li su u Bosnu došli svi zajedno ili svatko svojim putem, dokle su došli u Bosni, tko ih je sve nagovarao da napuste utanačeni zadatak, kojim su putem napustili Bosnu i gdje su se zatim smjestili. Iz tih verzija nije jasno ni to da li su Turci uhvatili i pogubili Jurića i kako je na kraju prošao Jovanović.

Osim navedene četiri verzije postoji još jedna koju historičari do sada nisu zamijetili i uzeli u obzir. Nju nalazimo u pismu koje je Stjepan Verković uputio iz Petrograda 5/17. travnja 1888. Josipu Božiću.²⁰ U tom pismu Ver-

¹³ M. Šestić, Nekoliko rieči o fra Ivanu Franu Jukiću, *Franjevački glasnik* XI/2, Sarajevo 1897, 23—24.

¹⁴ T. Alaupović, Ivan Franjo Jukić (1818.—1857.), Sarajevo 1907, 7.

¹⁵ J. Markušić i B. Škarica, Život i rad Ivana Frane Jukića, Sarajevo 1908, 21—27, 120—121.

¹⁶ I. Kecmanović, Ivo Franjo Jukić, Beograd 1963, 30—37.

¹⁷ Kecmanović, Jukić, 35—36.

¹⁸ Šišić, n.dj., 269—270.

¹⁹ Jelenić, *Kultura*, 178—180.

²⁰ J. Jelenić, Pisma Stjepana Verkovića Josipu D. Božiću, *Narodna starina* IV/11, Zagreb 1925, 253—256.

ković izlaže što je o namjeravanom podizanju ustanka u Bosni čuo od Blaža Josića prilikom njihova susreta u Zagrebu 1840. (To je svakako bilo na Josićevom bijegu iz Bosne u Ugarsku, nakon što se odustalo od podizanja ustanka.) Josić je tada upoznao Verkovića samo s dijelom istine o tom pothvatu. Prikrio je svoju ulogu, kao i ulogu većine svojih drugova. Sve je prikazao kao da je to čuo od drugih. Kao nosioca pothvata označio je Jovanovića. Josić je najprije upoznao Verkovića s time kako je za školskog raspusta nakon prve godine školovanja u Vesprimu (dakle, u ljeto 1838)²¹ otišao u Peštu, gdje se nalazio na školovanju njegov kolega iz sutinskog samostana Josip (Tomo) Kovačević, i opširno opisao svoj boravak u Pešti. Ondje je Josić preko Kovačevića upoznao Savu Tekeliju, Todora Pavlovića, urednika »Srbskih novina«, i druge ugarske Srbe. Od Tekelije je saznao da i među Srbima u Ugarskoj ima pojedinaca koji teže da Bosna dobije bar autonomiju poput Srbije, ukoliko se ne može u potpunosti osloboditi. Jedan od tih je bio i vlastelin Jovanović koji se u tom cilju »odavna nalazio u snošaju sa gospodom u Kneževini Srbskoj i sa znatnima Bošnjacima«. Zatim je Josić ispriopovijedio Verkoviću kako je »nedavno« čuo što se dogodilo s tim Jovanovićem. Kada je Jovanović prispio u Slavonski Brod, austrijske vlasti su ga uhapsile i tako spriječile da prijeđe u Bosnu i digne bunu. Od bosanskih »tajnih pomoćnika«, uz čiju je pomoć Jovanović planirao dići bunu, Josić je naveo samo klerika Jurića. On je trebao organizirati u Bosni »četu iz katolika« i doći Jovanoviću u susret, ali ga je netko odao Turcima koji su ga uhvatili i pogubili.

Verzija koju je donio Verković upotpunila je prethodne verzije samo u odnosu na ulogu Jovanovića i Jurića. Mnoge nedoumice o neuspjeloj pripremi ustanka u Bosni 1840. razriješila je tek građa koju je priredio Žáček. Glavne vijesti o tom događaju nalazimo u Zachovom izvještaju od 23. III 1844.²² Zachovi podaci osnivaju se na pismu koje je 9. III 1844. bilo iz Sutjeske u Bosni upućeno Josipu (Tomi) Kovačeviću u Beograd. Autor tog pisma bio je Blaž Josić koji je i Verkoviću dao naprijed spomenute podatke. Josić je vjerojatno opisao tok događaja na Zachovo traženje, upućeno preko Kovačevića, koji je i sam učestvovao u pripremanju tog ustanka.²³ Ovaj put Josić nije bio prinuđen da prikrija podatke, kao što je to učinio u razgovoru s Verkovićem. Iz Zachovog izvještaja od 23. III 1844. dobiva se ovakav uvid u tok tih zbivanja:

U Vesprimu u Ugarskoj četiri su se mlada franjevca, studenti teologije Josić, Jukić, Baltić i Jurić, upoznali s tamošnjim Srbinom Jovanovićem koji je imao veliki posjed u okolici toga grada, a kupio je i plemićku titulu. U Vesprimu su osnovali tajno društvo čiji je zadatak bio oslobođenje Bosne od Turaka. Nakon što je svaki od njih dobio po 100 forinti u srebru, sva su se četvorica u ožujku 1840. uputila u Bosnu. Za to društvo pridobili su i fra-

²¹ Verković je u istom pismu naveo da su Josić i Kovačević otišli 1837. na školovanje u Ugarsku (isto, 253).

²² Žáček, Bosna, 78—79.

²³ U svom izvještaju od 27. IV 1844. Zach je nazvao Kovačevića: »stari konspirator iz 1840« (Žáček, Bosna, 101).

njevačkog provincijala u Bosni, Stjepana Marjanovića, koji je u njihov krug uveo Josipa (Tomu) Kovačevića. Za tajno društvo pridobili su i druge franjevce. Župnici Matić iz Tramošnjice i Starčević iz Tolise kupili su tada »značajnu količinu baruta u Slavoniji«. ²⁴ Barut je u bačvama prebacio T. Kovačević preko Šamca u Bosnu. ²⁵ Četiri vođe, preobučeni u seljake, pripremali su ustanak u unutrašnjosti Bosne.

Kada su iz Vesprima otišli u Bosnu, Jovanović se uputio najprije u Beograd da bi se ondje sreo i dogovorio s Petronijevićem, Vučićem i drugim viđenijim političarima u Srbiji. ²⁶ Iz Beograda je otišao u Slavonski Brod da bi odatle prešao u Bosnu. Za pripremanje ustanka, čini se, znale su i austrijske vlasti. One su propustile barut preko granice i dozvoljavale su tada Bosancima da granicu prelaze i bez pasoša. Po Josićevom ili Zachovom mišljenju, »mora da je jedan dio zavjerenika imao intimne odnose s Austrijom«. Kada je »Austrija« saznala za Jovanovićevu vezu sa Srbijom i primijetila da »cijela ta zavjera ne djeluje po njezinim nalogima«, ona je promijenila držanje. To je utjecalo i na stav onih zavjerenika koji su smatrali da ustanak ne može uspjeti bez austrijske pomoći. Jedan od njih bio je župnik Starčević. »On je prijavio g. Jovanovića kad je trebao prijeći granicu.« Austrijske vlasti su tada u Slavonskom Brodu uhapsile Jovanovića, ali su ga kasnije pustile. Kod njega su pronašle »6 sabljki i kesu od najmanje 10.000 dukata«.

Hapšenje Jovanovića bilo je presudno po dalju organizaciju ustanka. »U unutrašnjosti Bosne više je sela bilo spremno (plusiers vilagges se tenaient prêts), ali nakon austrijskog suprotstavljanja sve se zaustavilo.« Nakon denuncijacije biskupa Barišića bosanskom veziru Vedžihi-paši, ²⁷ turske su vlasti uhvatile i pogubile Jurića u gradačkoj nahiji. Ostala trojica organizatora ustanka uspjela su spasiti glavu na taj način što se Baltić sakrio u Fojnici, dok je Jukić pobjegao u Dubrovnik, a Josić u Ugarsku.

²⁴ Župnik u Tramošnjici bio je fra Ambroz Matić (v. J. Horvat i J. Ravlić, Pisma Ljudevitu Gaju, *Grada za povijest književnosti Hrvatske* 26, Zagreb 1956, 317), a ne Maltić kako je Zach pogrešno naveo, dok je u Tolisi župnik bio fra Ilija Starčević. Tramošnjica se nalazi nešto istočnije, a Tolisa nešto zapadnije od Gradačca u Bosni.

²⁵ Zach je naveo da je barut iz Slavonije »prešao austrijsku granicu kod Šapca«. Očito da je Zach zbog nepoznavanja naše geografije zamijenio Šamac sa Šapcem. Preko Slavanskog i Bosanskog Šamca vodi i najkraći put iz Slavonije do Gradačca, odnosno Tramošnjice i Tolise.

²⁶ Po Nedićevom kazivanju, Jovanović je trebao dovesti 4 topa s ljudima preko Save i isto toliko preko Drine (Šestić, n.dj., 23; Alaupović, n.dj., 7 bilj. 2). I po prvog (Čorićevoj ?) verziji iz Petrovaradina su trebala stići 4 topa, a neki topovi i iz Srbije (Markušić-Škarica, n.dj., 22).

²⁷ Bosanski vezir (1835—1840) Mehmed Salih Vedžihi-paša (Jugoslavenska enciklopedija 8, Zagreb 1971, 469—470) poznat je u našoj literaturi i kao Vedži-paša, odnosno Vehidži-paša (v. na pr. Stojančević, Južnoslovenski narodi u Osmanskom carstvu, 434). I Zach ga u svojim izvještajima naziva Vehidži-paša, odnosno Vedžid-paša (Záček, Bosna, 78, 108, 118).

Iz ovog Zachovog izvještaja, izrađenog po Josićevom pismu, proizlazi da su u Bosni u proljeće 1840. bile izvršene pripreme za podizanje ustanka, ali da do njegove realizacije nije došlo zbog pravodobne intervencije austrijskih i turskih vlasti.

O načinu kako su turske vlasti bile o svemu obaviještene nalazimo podataka i na drugim mjestima u Žačekovoj građi. U izvještaju od 24. XI 1843, a to je bio prvi izvještaj u kojem je donio vijesti o Bosni, Zach je naveo da je papinski delegat Karolus Pootem denuncirao veziru Huzrev-paši »bosanske franjevce kao revolucionare«, te je 1840. klerik Bartolomej Jurić pogubljen.²⁸ Optuživanje subdelegata Karla Pootema ne odgovara činjeničnom stanju. Pootem je u Bosnu došao tek u proljeće 1842.²⁹ Očito je da tada, za razliku od kasnijih mjeseci, Zach još nije bio dobro obaviješten o situaciji i događajima u Bosni. Međutim, u memorandumu koji su Zach i Al. Nugent pripremili, a koji je Nugent uputio engleskom poslaniku u Carigradu u travnju 1844, navedeno je da je biskup Barišić prokazao zavjeru bosanskom veziru, što je značilo i kraj čitavog projekta.³⁰ Da je Barišić doista o zavjeri obavijestio Vedžihi-pašu, vidi se iz izjave što je crkvenim vlastima dao Franjo Plechatsek, koji je u Travniku bio posrednik između paše i Barišića.³¹

U spomenutom memorandumu bilo je riječi i o ulozi Austrije u ovim događajima. U njemu se, također, ističe da je Austrija bila »savršeno obaviještena« o onome što se u Bosni spremalo, da je dozvoljavala bosanskim katolicima prelaziti granicu u oba pravca i bez pasoša i da je omogućila prijenos oružja i baruta ne praveći im nikakve smetnje. Međutim, kada su zavjerenici namjeravali započeti s ustankom, austrijske su vlasti »vođi zavjere« (vjerojatno se misli na Jovanovića) onemogućile prijelaz u Bosnu time što su ga nekoliko dana zadržale. O razlozima zbog kojih su austrijske vlasti spriječile prelazak Jovanoviću u Bosnu u memorandumu nema ni riječi, dok je u izvještaju od 23. III 1844. navedeno da su Austrijanci tako postupili jer im je organizacija ustanka počela izmicati ispod njihove kontrole.

U memorandumu, kao ni u izvještaju od 23. III 1844, nije objašnjeno iz kojih su pobuda i s kojim ciljem austrijske vlasti u početku tolerirale rad zavjerenika na njihovom teritoriju. O svemu tome konačnu riječ mogu dati tek austrijski dokumenti, ako su sačuvani.

Što se tiče krajnjeg cilja zavjerenika, u izvještaju od 23. III 1844. i u memorandumu iz travnja 1844. navodi se samo da su zavjerenici težili »oslobođenju Bosne od turskog jarma«. Pod tim su vjerojatno podrazumijevali autonomiju Bosne i Hercegovine, odnosno njihovu nezavisnost, o čemu je i Josić govorio Verkoviću kao o težnji Jovanovića.

Što se, pak, tiče podrške ona je, čini se, tražena sa više strana. U izvještaju od 23. III 1844. navodi se da je Jovanović išao u Beograd da bi se ondje »sporazumio s političkim prvacima« (*sy s'entendre avec les nobilités*

²⁸ Žaček, Bosna, 36.

²⁹ v. Kecmanović, Barišićeva afera, 15.

³⁰ Žaček, Bosna, 92.

³¹ Jelenić, Kultura, 181-182.

politiques»). U istom se izvještaju tvrdi da »jedan dio zavjerenika ima intimne veze s Austrijom«, dok se u memorandumu navodi da se »veći dio zavjerenika nije usudio djelovati bez suglasnosti Austrije«. Broj zavjerenika koji je bio uže povezan s austrijskim vlastima bio je očito malen, na što upućuje jedan popis bosanskih franjevaca iz 1844. u kojem je netko od samih franjevaca označio njihovu političku orijentiranost. Dok su u grupu »dobronarodnomislećih« unijeta imena 39 franjevaca, u grupu »nagnutih Nemcu« naznačeno je samo 5 franjevaca. Među brojnim »dobronarodnomislećima« nalazimo, od ovdje spomenutih osoba, Filipa Pašalića, Stjepana Marjanovića, Blaža Josića, Franu Jukića, a među »nagnutima Nemcu« Iliju Starčevića, župnika u Tolisi, i Ambrosia Matića, župnika u Tramošnjici.³²

Iz izvještaja od 23. III 1844. i memorandumu ne vidi se da li su četvorica mladih vođa i njihovi istomišljenici očekivali pomoć ili podršku od iliraca u Hrvatskoj i koliko su oni pomogli u kupnji i prenošenju municije i oružja iz Slavonije u Bosnu. O odnosu zavjerenika prema Gaju govori se samo u optužbi koju je biskup Barišić podnio Rimu protiv franjevačkog provincijala Stjepana Marjanovića, za koga iz Zachovog izvještaja znamo da je pristupio tajnom društvu za podizanje ustanka, pa čak u njega uveo i Kovačevića. U svojoj obrani, napisanoj u Rimu ljeti 1841, Marjanović je naveo da je na prvom mjestu bio optužen što je Ljudevita Gaja, »glavu ustanka«, pozdravio kao »kralja i osloboditelja Bosne«. U Nugentovu memorandumu se ističe da je Barišić bio upućen u bosanska zbivanja (»au courant de l'affaire«). Iz drugih točaka Barišićeve optužbe, u kojoj on prikazuje Marjanovića kao glavnog organizatora zavjere, vidi se da je Barišić samo donekle bio obaviješten o pojedinim potezima zavjerenika te je zbog toga stvarao i netočne zaključke. Zato nije jasno koliko se vjerodostojnosti može pokloniti ovoj Barišićevoj informaciji. Međutim, nije isključeno — s obzirom na utjecaj koji su ilirci imali kod franjevaca, osobito kod onih koji su se tada školovali u Hrvatskoj i Ugarskoj — da je Marjanović, kako bi pridobio pristalice, na svoju ruku predstavljao Gaja kao vođu i osloboditelja Bosne.

U Zachovom izvještaju rađenom prema Josićevom pismu postoje nejasnoće i oko trajanja rada tajnog društva. U niemu nije određeno rečeno kada su četvorica mladih franjevaca upoznala u Vesprimu Jovanovića i osnovali tajno društvo za oslobođenje Bosne. Vjerojatno je to bilo prije 1840, jer je Josić rekao Verkoviću da je Jovanovića upoznao nakon prve godine studija, a to je bilo, kako smo utvrdili, u ljeto 1838. Isto tako nije jasno kada su za

³² V. I. Stojančević, Južnoslovenski narodi u Osmanskom carstvu od Jendrenskog mira 1829. do Pariskog kongresa 1856. godine, Beograd 1971, 197—198. — Taj spisak franjevaca nalazi se u papirima Ilije Garašanina. Vjerojatno je to ona »lista bosanskih franjevaca, razvrstanih prema njihovim političkim nazorima«, od koje je u siječnju 1844. fra Lovro Karaula dostavio po jedan primjerak Zachu i Garašaninu (Žáček, Bosna, 59).

³³ »1. Quod Ephemeridum Zagrabiensium redactorem Dominum Ludovicum Gaj velut Caput Revolutionis pro Rege et liberatore Bosniae salutaverim.« (J. Jelenić, Izvor: za kulturnu povijest bosanskih franjevaca, Sarajevo 1913, 152; v. Jelenić, Kultura, 181).

to društvo pridobiveni Marjanović i drugi franjevci u Bosni, da li je to bilo tek nakon dolaska četvorice mladića u Bosnu ili ranije. U izvještaju nije također precizirano kada je akcija u Bosni bila prekinuta. Budući da vijesti koje su došle u Zagreb, Beč i Petrograd o neuspjeloj zavjeri u Bosni potječu s kraja svibnja 1840, znači da se s pripremanjem ustanka prestalo u to vrijeme ili nešto ranije.

Nejasnoće koje postoje u Zachovom izvještaju od 23. III 1844. možda su posljedica kraćenja vijesti iz Josićeva pisma. Nije nerealna pretpostavka da su obavještenja u Josićevom pismu od 9. III 1844. bila opširnija i potpunija. Ukoliko je to tako, i ako se to pismo pronađe, možda ćemo dobiti još potpuniju sliku o tim zbivanjima iz 1840.

II

O tajnoj djelatnosti Gajeva kruga prema Bosni i Hercegovini u prvoj polovini 40-ih godina do sada se nije mnogo znalo, više se naslućivalo da je nešto poduzimano. U sačuvanom »dokumentarnom iverju« iz Gajevih veza s Bosnom nalaze se samo izvještaji o prilikama u Bosni.³⁴ Pojedine vijesti o tajnom djelovanju iliraca dolaze iz drugih izvora.

Bosnu i Hercegovinu nalazimo već u tajnom memorandumu kojim se Gaj 1838. obratio Rusiji. U tom memorandumu, koji znači i početak Gajeve tajne politike, Gaj je, ukratko rečeno, predviđao da se u »turskim ilirskim provincijama« podigne ustanak i time »pučanstvo Bosne, Turske Hrvatske, Hercegovine, Albanije i Srbije oslobodi turskog jarma«. Za taj pothvat tražio je od Rusije pomoć u oružju, posebno u topovima i municiji, kao i u novcu i pomoćnim četama. Možda je Gaj upravo u vezi s tim planom poslao 1839. Stefana Herkalovića u Rusiju, a zatim je 1840. i sam onamo putovao u namjeri da ruske krugove pridobije za svoju zamisao. U tome nije uspio, te je zbog toga i napustio orijentaciju na Rusiju.³⁵

Nema podataka da je Gaj 1838. nešto poduzimao i u samoj Bosni i Hercegovini. Jedino je poznato da je tada poslao onamo Herkalovića. Ovaj je nakon puta po Dalmaciji i Crnoj Gori doputovao na početku 1839. u Bosnu. Antun Vakanović je 26. III 1839. obavijestio Gaja da je saznao kako su vlasti »videći kod Herkalovića papire njega za uhođu držali, kao takvog uhvatili i pod stražom u Brod doveli«. ³⁶ Durković-Jakšić misli da se iza Herkalovićevog putovanja, osim književne, krila »i političko-nacionalna akcija«. ³⁷ Više vijesti o tajnoj radnji Gaja i njegova kruga u Bosni imamo tek za kasnije godine.

³⁴ J. Horvat, Ljudevit Gaj, Zagreb 1975, 144.

³⁵ Ph. Mosely, A Pan-Slavist Memorandum of Ljudevit Gaj in 1838, *The American Historical Review* XL/4, New York 1935, 708—715; Horvat, Gaj, 140—143, 154, 167—171; Šidak, Studije, 122, 201—202.

³⁶ Horvat-Ravlić, Pisma, 476; Horvat, Gaj, 146, 152.

³⁷ Durković-Jakšić, Branislav, 44.

Gajeva tajna politička radnja u Bosni 1840. povezuje se s neuspjelim pripremom ustanka u Bosni te godine.

Franjo Plechatsek je u spomenutoj izjavi crkvenim vlastima objasnio da je preko njega biskup Barišić 1840. dostavio bosanskom veziru Vedžihi-paši podatke o pripremanju ustanka u Bosni. »Duša je ovome ustanku Zagrepčanin dr. Ljudevit Gaj, te još neki N.³⁸ Oni šalju u Tursku bundžije, koji dijelom riječima a dijelom novcima narod zavode na prevrat« — tvrdio je tada Barišić. Zatim je on i osobno razgovarao s Vedžihi-pašom.³⁹

Vjerojatno nakon što je provjerio te informacije, Vedžihi-paša je 31. V 1840. uputio hrvatskom banu Vlašiću pismo nešto drugačijeg sadržaja. U njemu je optužio Gaja da »piše buntovna pisma pa ih razaslašlje po ovim stranama«, tj. u Bosnu, s ciljem da izazove pobunu. Kako je ban u međuvremenu umro, to je pašino pismo dospjelo u Metternichove ruke. U isto vrijeme je Barišić izravno obavijestio Metternicha o pripremanju ustanka u Bosni od strane mladih franjevaca koji pristaju uz Gaja i ilirizam. Tada je i ruska diplomacija bila obaviještena da je Gaj bio »u neku ruku duša te zavjere« (»qui est en quelque sorte l'âme de ce complot«). Još su teže optužbe stigle u Beč od strane rimske kurije.⁴⁰ Saznavši za sve to bečka je vlada od 1840. do 1842. dala pratiti neke ilirce. Međutim, osim »protivuriječnih vijesti« ništa konkretnije nije uspjela saznati.⁴¹

F. Šišić, koji je smatrao da »nema ni govora« da je tada bilo ma kakve bune u Bosni, također je i za sve te »glasine« držao da su »izmišljene i pretjerane«. ⁴² Isto ih tako ni J. Horvat, koji je u svojoj biografiji Lj. Gaja također donio te vijesti, nije povezoao s Gajevim djelovanjem u Bosni.⁴³

Građa koju je Žaček objavio u mnogome je, kako smo već ustanovili, rasvijetlila pitanje neizvedenog ustanka u Bosni 1840. Iz nje proizlazi da Gaj nije neposredno sudjelovao u toj zavjeri. Jedini podatak koji se od vijesti dospjelih u Beč ne može olako odbaciti je Vedžihi-pašina optužba da je Gaj slao u Bosnu »buntovna pisma«, za koja je paša naveo da »predleže dokazi«. Taj podatak treba prihvatiti čak i u tom slučaju da ti »dokazi« potječu od Barišića. Kada se oljušti sve ono što je on ili netko drugi mogao nadodati, ostaje činjenica da su, i to svakako prije zavjere, između Gaja i bosanskih franjevaca izmjenjivana povjerljiva pisma koja su, možda s pravom, označena kao buntovnička.

Što se tiče tajnoga političkog djelovanja iliraca u Bosni 1842. i 1844. na to je još 1960. skrenuo pažnju J. Šidak u svojoj ocjeni rasprave J. Ravlića o »Tajnom društvu za osnivanje slavenskog carstva« u Veneciji 1844. U njoj je upozorio da se tragovi o tajnoj radnji iliraca na koje se naišlo u izvornoj građi »od reda odnose na Bosnu« i da je Al. Nugent tom radu u Bo-

³⁸ Nugent?

³⁹ Jelenić, *Kultura*, 181—182.

⁴⁰ Šišić, n.dj., 270—272; Horvat, *Gaj*, 164—165.

⁴¹ Šišić, n.dj., 272.

⁴² isto, 272.

⁴³ Horvat, *Gaj*, 164—165.

sni poklanjao »osobitu pažnju«. Tu je tvrdnju potkrijepio s četiri podatka: s člankom Iv. Kukuljevića i s poklonom jedne zgrade od strane grofa Laval Nugenta u Karlovcu bosanskim franjevcima 1842, kao i sa zapisom iz Rakovčeva dnevnika i jednim izvještajem iz Karlovca 1844.⁴⁴

I St. Verković svjedoči da je, osim Gaja, i Al. Nugent⁴⁵ u to vrijeme održavao kontakt s bosanskim franjevcima i pokazivao interes za Bosnu. U svom pismu Josipu Božiću od 5/17. IV 1888, u kojem je govorio o težnjama »koje su smerale osloboditi Bosnu od kletoga robstva«, tj. o onome što je 1840. čuo od Josića o Jovanovićevom i Jurićevom pokušaju podizanja ustanka u Bosni, on je dodao: »Jest težnja takogjer Gajeva i grofa Nužana. Gaj je imao snošaj sa bosanskim franjevačkim starešinama preko Fra Filipa Pašalića, u vreme kad je bio sekretarem za Marijanovićeve Provincionalovanja. On, Pašalić, često je dolazio u Zagreb Gaju na dogovor odnosno njihovoga tajnoga rodoljubivoga zadatka (zadaće). Nego nemam vremena ovoga časa o ovoj Gajevoj i bosanskih franjevačkih starešina plemenitoj težnji praviti primjetbe [...]«⁴⁶

Šteta što Verković nije pobliže odredio vrijeme tih kontakata, jer je Filip Pašalić bio tajnik provincijala Marjanovića od svibnja 1838. sve do ljeta 1843.⁴⁷ Postoji veća mogućnost da je to bilo na početku 40-ih godina, negoli na kraju 30-ih godina, jer je upravo tada broj ilirskih sljedbenika u Bosni naglo porastao. U pismu upućenom St. Herkaloviću iz Sutjeske 28. VI 1843. Ivan Frano Jukić mu javlja da nakon njegova boravka u Bosni, a to je bilo na početku 1839, »živa vatra nastupi — mladići sa študiah-naukah vratiše se, koji tamo podpunu ideu narodnosti zacerpiše«.⁴⁸

Iz korespondencije Gaja s Pašalićem i Marjanovićem sačuvana su samo dva Pašalićeva i jedno Marjanovićevo pismo Gaju, kako se to vidi iz građe koju su objavili J. Horvat i J. Ravlić. U pismu ostavljenom u Zagrebu 28. VI 1842. Pašalić »žali što nije zatekao Gaja u Zagrebu, jer je imao s njim mnogo razgovarati«. Zatim je iz Beča 17. VII obavijestio Gaja da će se bosanski mladići moći i nadalje školovati u Hrvatskoj, posebno u Karlovcu, gdje su posjedovali kuću koju je bosanskim franjevcima poklonio Laval Nu-

⁴⁴ *Historijski zbornik* XIII, Zagreb 1960, 240.

⁴⁵ O grofu Albertu Nugentu v. kratke biografske podatke kod J. Ravlić, »Tajno društvo za osnivanje slavenskog carstva« u puku »Karl Ferdinand« br. 51 u Veneciji god. 1844, *Radovi* Instituta JAZU u Zadru III, Zagreb 1957, 136—139; i opširnije kod Durković-Jakšić, Branislav, *passim*.

⁴⁶ Jelenić, *Pisma*, 256. — U istom pismu Verković je najavio da će o Gajevim i Nugentovim vezama s Pašalićem pisati kad mu se budu popravile životne prilike. To je pismo, međutim, posljednje od sedam Verkovićevih pisama Božiću koja je objavio J. Jelenić, a koja je on dobio od neke anonimne osobe iz Varaždina (isto, 222). Prema tome, ostaje otvoreno pitanje da li je Verković više uopće i pisao Božiću. Možda je Verkovićevo pismo od 5/17. IV 1888. bilo posljednje u njegovoj korespondenciji s Božićem.

⁴⁷ v. Jelenić, *Kultura*, 40, 55.

⁴⁸ Stojančević, *Južnoslovenski narodi*, 193.

gent,⁴⁹ otac Al. Nugenta. Stjepan Marjanović uputio je, pak, iz Karlovca 21. VII 1843. pismo Gaju na povratku u Bosnu nakon trogodišnjeg prisilnog boravka u Rimu. U pismu je predložio Gaju da se sastanu u Sisku, jer se nije usudio doći u Zagreb. J. Horvat i J. Ravlić su pretpostavili da je Gaj upravo za taj sastanak pripremio jedan upitnik, bez datuma i oznake kome je namijenjen, u kojem je tražio različite podatke o Bosni, počevši od podataka vojne prirode do podataka o raspoloženju raje u Bosni.⁵⁰

Da su 1842. poduzimani neki tajni koraci u vezi s Bosnom moglo bi se zaključiti iz jednog članka Ivana Kukuljevića iz rujna te godine. Na optužbe mađarona da ilirci rade na rušenju Austrijskog carstva, on je smatrao potrebnim da u zagrebačkoj »Luni« odgovori kako ilirci žele samo zaštititi konstituciju i dodaje: »Ima, istina, kod nas nekoliko rodoljuba, koji s velikom čežnjom bacaju svoje oko na krajeve preko korduna«, tj. na Bosnu, ali ta »tendencija nekih rodoljuba« nije opasna po Austriju.⁵¹

Onima koji su »bacili svoje oko« na Bosnu svakako je pripadao i Al. Nugent. On se 1843. spremio putovati u Bosnu i Hercegovinu preko Dalmacije. O tom putu nalazimo podatke u istrazi nad poručnikom Špirom Dimitrovićem koji je u proljeće 1844. optužen da je u jednom austrijskom puku u Veneciji organizirao tajno »društvo za osnivanje slavenskog carstva« o kojem je pisao J. Ravlić. U toku istrage pronađeno je kod njegova brata Dimitrija u Benkovcu, uz ostalo, i jedno Špirino pismo od 16. XI 1843. U njemu je naveo da je »od onog gospodina«, o kojem je Dimitriju govorio u ljetu, primio pismo, te da »onaj lijepi i časnii posao samo što nije dovršen, a kada ga završi to će svima biti drago i milo« (»quel bello ed onorevole affare poco manca che non sia tutto ultimato, e quando lo terminerà ci sarà a tutti caro e aggradito«).⁵² Upitan na preslušanj u ljetu 1844. o kakvom je to poslu riječ, Dimitrije Dimitrović je izjavio da su mu brat Špiro i poručnik Mojsije Paić rekli kad su u ljetu 1843. bili kod njega u Benkovcu, »da će grof Albert Nugent doskora prijeći u Francusku i odatle u Dalmaciju, pa će ući u Bosnu i Hercegovinu, da pomogne tamošnjim Slavenima, da se oslobode od Turaka«, a da će na putu po Dalmaciji svratiti k Dimitriju u Benkovac. U zapisniku, međutim, nije navedeno kada je Nugent upoznao Špiru Dimitrovića i Paića s namjerom da ide u Bosnu i Hercegovinu.⁵³ To je svakako moralo biti prije ljeta 1843. Ravlićev je zaključak da izjava Dimitrija Dimitrovića potvrđuje »pričanja« o radu »nekih krugova među Ilircima« na oslobodjenju Bosne i Hercegovine, ali nije isključio ni mogućnost da je podatak o Nugentu »živa mašta Špirina izmislila«.⁵⁴

⁴⁹ Horvat-Ravlić, Pisma, 379. — Kuća u Karlovcu bila je poklonjena bosanskim franjevcima u travnju 1842. (J. Šidak, Značenje Karlovca u preporodnom pokretu. *Karlovac 1579—1979*, Karlovac 1979, 150, 151).

⁵⁰ Horvat-Ravlić, Pisma, 306—307; v. Horvat, Gaj, 209.

⁵¹ Šišić, n.dj., 262—263; Šidak, Studije, 121, 222.

⁵² Ravlić, Tajno društvo, 170, 140.

⁵³ isto, 180—181, 150—151.

⁵⁴ isto, 138 bilj. 31, 151—152 bilj. 74, 75; v. ocjenu J. Šidaka, HZ XIII, 1960, 240.

Potpuniju sliku o stavu Gajeva kruga prema Bosni i Hercegovini imamo tek na kraju 1843. i u početku 1844. Dobili smo je zahvaljujući Žáčekovoj zbirci o kojoj je ovdje riječ. Osim potpuno novih podataka, ona nam je omogućila da povežemo i bolje razumijemo neke podatke iz Zachovih izvještaja, kao i drugih izvora, koji su otprije bili poznati i dijelom obrađeni u literaturi.

Zach je stjecajem okolnosti došao u Beograd upravo u vrijeme kada je tajna politička djelatnost Gajeva kruga prema Bosni i Hercegovini dobila na zamahu. Općenite informacije o političkim pogledima iliraca Zach je nakon dolaska u Beograd potkraj listopada 1843. dobio od Stefana Herkalovića, Janka Šafarika i Miloša Popovića.⁵⁵ Tek na samom kraju 1843. Zach je bio upoznat s koracima koje je Gajev krug poduzimao u vezi s Bosnom i o mjestu Bosne (i Hercegovine) u njihovim političkim planovima. Te podatke je dobio od St. Verkovića i Paje Čavlovića, koji su tada došli u Beograd, kamo ih je uputio Nugent, odnosno Gaj.⁵⁶ Naknadna obavještenja je dobio od Gajeva izaslanika Stjepana Cara koji je u Beogradu boravio od 24. II do 9. III 1844.⁵⁷

Iz informacija koje je Zach dobio od Verkovića, Čavlovića i Cara uočava se da je koncepcija Gajeve tajne politike bila u osnovi promijenjena s obzirom na koncepciju izloženu u Gajevom tajnom memorandumu iz 1838.

Iz obavještenja koja je Zach dobio od Cara 1844. proizlazi da je Gaj nastojao naći rješenje u vlastitim snagama, bez očekivanja pomoći izvana. On je tada, navodno, razmišljao o mogućnosti da krajišnici jednog dana »marširaju na Beč«. Doduše, još u memorandumu iz 1838. skrenuo je ruskoj diplomaciji pažnju na velik vojni potencijal Vojne Krajine i nezadovoljstvo krajišnika s austrijskom vladavinom, ukazujući na mogućnost da se oni dignu na ustanak. Smatrao je da u Krajini od Jadrana do Sedmogradske ima preko 120.000 vojnika.⁵⁸ Da bi te regimente bile upotrebljive, trebalo je najprije, po mišljenju Gaja i njegova kruga 1844, urediti stvari u Bosni, jer ona osigurava leđa Vojnoj krajini.⁵⁹

Bosna je tada bila od posebnog interesa za ilirce i s obzirom na njihov unutrašnji program. Prema Zachovom izvještaju od 23. XII 1843, Hrvati su smatrali da će svoje ujedinjenje moći provesti tek kad dobiju oslonac u Bosni.⁶⁰ Svakako se pri tome mislilo na ujedinjenje Hrvata u okviru Trojegrnice.

Pašalić je, pak, na kraju siječnja 1844. obavijestio Zacha da u Krajini ima »visokih oficira koji mrze austrijsku vlast i da oni misle da mogu spa-

⁵⁵ v. Žáček, Suradnja Ljudevita Gaja, 142, 152—153.

⁵⁶ isto, 153; Žáček, Bosna, 42—43, 56, 57.

⁵⁷ Žáček, Suradnja Ljudevita Gaja, 153—158; isti, Bosna, 75—77.

⁵⁸ Mosely, n.dj., 710—713; Horvat, Gaj, 141—142.

⁵⁹ Žáček, Bosna, 77; Žáček, Suradnja Ljudevita Gaja, 156.

⁶⁰ »Les Croates comprennent qu'il leur faut d'abord la Bosnie comme point d'appui et que ce n'est qu'après qu'ils puissent [= pourront] à se réunir.« (Žáček, Bosna, 42).

siti budućnost svoje domovine jedino ujedinjenjem s Bosnom.«⁶¹ U vezi s informacijama koje je nekoliko dana ranije dobio od Pašalića (za koga je smatrao da rasuđuje trezveno) o odnosu Hrvata i Srba prema Bosni, Zachov je zaključak bio: »Hrvati samo sanjaju o ratu i sva njihova politika je usmjerena samo na sredstva da ga učine mogućim.«⁶²

Za razliku od Gajeva memoranduma iz 1838, Gaj i njegov krug u novoj koncepciji svoje tajne politike nije više težio za podizanjem ustanka u Bosni (i Hercegovini). Nugent, po Verkovičevom kazivanju na kraju 1843, nije pomišljao na odcjepljenje Bosne (svakako i Hercegovine) od Turskog carstva, već na njezinu autonomiju, poput one koju je tada imala Kneževina Srbija. Autonomna Bosna (svakako s Hercegovinom) trebala je po Nugentovoj zamisli, imati svoju posebnu administraciju s domaćim službenicima. Postojalo je uvjerenje (nije jasno da li na osnovu Verkovičeve ili Zachove informacije) da u Sarajevu ima »bosanskih muslimana koji bi pozdravili jednu odijeljenu i nacionalnu administraciju koja prihvaća princip vjerske slobode.«⁶³

Svoje prave namjere prema Bosni »hrvatski rodoljubi« (»les patriotes croates«) su, prema Verkovičevom kazivanju, od austrijskih vlasti prikrivali na taj način što su ih uvjeravali da se tobože Bosna želi priključiti Austrijskom carstvu, iako ni u Bosni ni u Hrvatskoj ne postoji tada želja o priključenju Bosne Austriji.⁶⁴ Zach je na početku siječnja 1844. bio uvjeren da »Hrvati nisu poslušni Austriji«. Ubrzo zatim obavijestio je Czaykowskog da su »hrvatski rodoljubi« omeli neki pokušaj austrijskog djelovanja u Bosni.⁶⁵

Provođenje tajne političke akcije u Bosni, čini se, Gaj je prepustio grofu Al. Nugentu. On je bio veoma privržen Gaju i ilirskom pokretu, a kao aristokrat i sin visokog austrijskog vojnog starješine imao je veću mogućnost djelovanja.⁶⁶ Zach je u siječnju 1844. obavijestio Czaykowskog da je Nugentu poznato sve što Gaj radi.⁶⁷

Nugentova je zamisao bila da se do autonomije Bosne može doći »izražavanjem te želje i putem diplomatskih pregovora« (»en exprimant ce désir et par la voie des négociations diplomatiques«).⁶⁸ S prvim načinom djelovanja možemo povezati slanje emisara u Bosnu, a s drugim Nugentov put u Carigrad.

Jedan od tih emisara bio je St. Verković. Zach je na kraju 1843. od nje ga saznao da je »već bio slan u Dalmaciju, Albaniju, Crnu Goru, Hercegovinu i Bosnu.«⁶⁹ To se odnosilo na Verkovičevo putovanje u te krajeve, koje je

⁶¹ isto, 61.

⁶² isto, 59.

⁶³ isto, 42.

⁶⁴ na i. mj.

⁶⁵ isto, 56, 57.

⁶⁶ v. Horvat, Gaj, 209. — General Laval Nugent, otac Al. Nugenta, bio je 1840. vojni zapovjednik varaždinsko-karlovačke krajine, a 1846. vrhovni vojni zapovjednik za Iliriju, nutarnju Austriju i Tirol (Ravlič, Tajno društvo, 136 bilj. 31; Horvat-Ravlič. Pisma, 21 bilj. 6).

⁶⁷ Záček, Bosna, 58.

⁶⁸ isto, 42.

⁶⁹ na i. mj.

započelo u ožujku 1843. U Bosnu je stigao u jesen 1843, a možda i ranije. Na kraju studenoga 1843. bio je već kod Nugenta u Bosiljevu.⁷⁰

Po uspomenama Grge Martića, Verković je u Bosnu otišao da bi podigao ustanak za njezino oslobođenje,⁷¹ što ne odgovara podacima koje smo dobili iz Zachovih izvještaja. Iz pisama Ignjata Brlića od 4. X, te 8. i 15. XI 1843, u kojima je on panično reagirao na Verkovićeve pisma iz Bosne, naslućuje se da je Verkovićev boravak u Bosni imao konspirativno-politički karakter. Brlić ga naziva »reformatorom«.⁷²

Verković nije bio jedini Nugentov emisar u Bosni. Prema jednom Zachovom izvještaju s početka 1844, Nugent je »već više puta slao« svoje ljude u Bosnu.⁷³ Zato radnje koje je on 1843, a možda i prije, poduzimao u njoj nisu mogle ostati neprimijećene. U izvještaju upućenom iz Karlovca 16. I 1844. u Beč, u kojem se analizira stanje u Bosni i predviđa da će »slijedećeg proljeća čitava Bosna biti u plamenu«, spominje se mogućnost da je omladina u Bosni, osim od strane ruskih i austrijskih emisara, djelomično »uzbuđena« i od strane grofa Al. Nugenta (»zum Teil vielleicht durch Grafen Albert Nugent aufgeregt ist«).⁷⁴

U kontekstu ovih spoznaja prihvatljiva je i naprijed spomenuta Verkovićeve izjava u pismu J. Božiću iz 1888. o suradnji Gaja i Nugenta s Filipom Pašalićem radi oslobođenja Bosne. Zach je na početku 1844. doznao od Pašalića da je on »više puta bio u Hrvatskoj i da ga poznaju ne samo Gaj i Nugent, već i veliki broj oficira«.⁷⁵

Kontakti Pašalića i iliraca svakako su u prvom redu bili u vezi sa sukobom bosanskih franjevaca i biskupa Barišića. Vjerojatno se na taj sukob i odnosi Zachov podatak s početka 1844. o nekim »važnim uslugama« koje je »Hrvatska« učinila Bosni.⁷⁶

Nugent je u vezi s Bosnom i Hercegovinom putovao u Carigrad.

Prema izvještaju austrijskih vojnih vlasti od 19. XI 1843. Nugent je s engleskim pasošem namjeravao »putovati na Istok u Tursku« radi »opasnog rovarenja«. Izvjestio su izrazili mišljenje da je zbog toga potrebno Nugenta i engleskog konzula pratiti. D. Rakovac je 7. XII 1843. zapisao u dnevniku da se Nugent uputio u Carigrad, ali se zbog dozađaja u Zagrebu morao vratiti iz Venecije dokle je bio stigao. Na početku 1844. Nugent je napokon otišao u Carigrad.⁷⁷

⁷⁰ Lj. Doklešić, Životni put Stjepana Verkovića (1821—1894), *Radovi Instituta za hrvatsku povijest*, 14, Zagreb 1981, 239—240.

⁷¹ G. Gavranović, Odlomak iz Martića Zapamćenja od fra Mirka Šestića, *Franjevački vijesnik* XXXVII/9, Visoko 1930, 291.

⁷² I g. A. Brlić, Pisma sinu Andriji Torkvatu 1836—1855 I, Zagreb 1942, 77.

⁷³ Žáček, Bosna, 58.

⁷⁴ G. Miskolczy, A horvát kérdés története és irományai a rendi állam korában II. Budapest 1928, 113.

⁷⁵ Žáček, Bosna, 61.

⁷⁶ isto, 57.

⁷⁷ Durković-Jakšić, Branislav, 148—150; Žáček, Suradnja Ljudevita Gaja, 153; E. Laszowski i V. Deželić, Dnevnik Dragutina Rakovca, *Narodna starina* 3, Zagreb 1922, 289.

Nugentov put u Carigrad bio je zapravo prvi njegov korak u »diplomatskim pregovorima« za autonomiju Bosne i Hercegovine. Za taj pothvat bio je snabdjeven veoma dobrim preporukama. Po Verkovićevom kazivanju, namjeravao se u Carigradu »predstaviti kod austrijskog, engleskog i francuskog ambasadora, ali ne kao obični austrijski diplomatski agent, već kao nacionalni čovjek koji se brine da ne povrijedi Austriju«. ⁷⁸ Nugent je također namjeravao poduzeti neke korake i kod ruskog ambasadora i na samoj Porti, ukoliko se na to odnosi štura zabilješka u dnevniku D. Rakovca od 11. I 1844: »Nugent. Bosna, dvor ruski i carigradski.« ⁷⁹ U Carigradu je bio negdje potkraj siječnja 1844. ⁸⁰ Izvori kojima raspoložemo ne pružaju nam podatke da li je u Carigradu kontaktirao sa svima navedenim ambasadorima i s Portom i da li je uspio nešto uraditi. Predviđao je da će se na povratku (brodom) iz Carigrada zaustaviti u Solunu. U tom se gradu trebao sastati s Verkovićem (koji je kopnom preko Beograda putovao u Solun), da bi se zatim obojica kopnom preko »slavenske Turske« i Srbije vratili u Hrvatsku. ⁸¹

Iz razgovora s Verkovićem Zach je zaključio da »u osnovnim principima« postoji suglasnost između njega i Hrvata u vezi s Bosnom. Zato se, pošto je saznao da Nugent namjerava po povratku iz Carigrada proći kroz Beograd, za to posebno zainteresirao. O tome se konzultirao i s Il. Garašaniom. Njihov je zaključak bio da se Nugent, opreza radi, ne zadržava duže u Beogradu i da mu se upriliči sastanak samo s Garašaniom i knezom Aleksandrom. »Poručit ću g. Nugentu« — objasnio je tada Zach Czaykowskiom — »da dođe, da vidi i nauči, kako bi ispravio pogrešno mišljenje koje se ima o njemu; smatraju ga suviše mladim, suviše bučnim, boje ga se.« Svoj poziv učinio je kroz Verkovićevo pismo koje je priložio svom izvještaju poslanom 23. XII 1843. u Carigrad. U izvještaju je preporučio Czaykowskiom da pronađe Nugenta i preda mu ovo pismo. ⁸² Time je Zach ujedno omogućio da se Nugent i Czaykowski susretnu i upoznaju u Carigradu. Zach je tada dao Nugentu i upute kako će ga najlakše u Beogradu pronaći. ⁸³

Zachovi dojmovi o Nugentu bili su sve povoljniji. U izvještaju od 12. I 1844. naziva ga junakom. ⁸⁴ S nestrpljenjem je očekivao Nugentov dolazak u Beograd. Smatrao je da je on »ne samo koristan već i potreban« iz više razloga. Nadao se da će od Nugenta dobiti opširnije informacije o raspoloženju

⁷⁸ »Nugent est très bien recommandé à Stamboul, il s'y présentera chez l'ambassadeur [= les ambassadeurs] de l'Autriche, d'Angleterre et de France, mais pas comme un simple agent diplomatique de l'Autriche, mais en homme national qui a soin de ne pas blesser l'Autriche.« (Záček, Bosna, 42).

⁷⁹ Laszowsky i Deželić, n.dj., 293.

⁸⁰ Iz pisma Czaykowskog od 31. I 1844. proizlazi da je Nugent već otputovao iz Carigrada ili se spremio da otputuje (Záček, Bosna, 64—65).

⁸¹ isto, 42—43.

⁸² isto, 42—44. — Zachov i Garašaninov dogovor oko dolaska i zaustavljanja u Beogradu nije se odnosio na Verkovića, kako je to lektor u uglatoj zagradi objasnio u Zachovom izvještaju (isto, 43), već na Nugenta.

⁸³ isto, 81.

⁸⁴ isto, 56.

koje postoji u Vojnoj krajini, posebno u odnosu na Bosnu. Namjeravao je i Nugenta upoznati sa svojim stavovima prema Bosni, o čemu je upravo (15. I 1844) pisao Gaju koga je obavijestio da će o tome razgovarati i s Nugentom.⁸⁵

Do susreta Nugenta i Zacha tada nije došlo, jer se Nugent iz Carigrada nije vratio kopnom, već brodom. Žurio je u Zagreb kako bi stigao na »spravišće«, tj. na županijsku skupštinu.⁸⁶ Da je Nugent promijenio plan svog putovanja, Zach je saznao iz pisma Czaykowskog koje je primio 10. II 1844. Czaykowski je tada naložio Zachu da stupi u prepisku s Nugentom, na što je on tražio način kako će poslati pismo Nugentu⁸⁷ — u Zagreb ili Bosiljevo.

Zach je nešto prije već poduzeo korake da stupi u kontakt s Gajem u Zagrebu (15. I). Posebno se tada zainteresirao za Bosnu i Hercegovinu jer je Garašanin upravo zatražio od njega (kao i od nekih drugih znanaca) da napiše »plan o načinu djelovanja na Slavene« (»un plan sur la manière d'agir sur les Slaves«),⁸⁸ koji je zapravo trebao da bude program vanjske politike Srbije. Dvadesetak dana prije Zach je od Verkovića doznao da Hrvati teže k autonomiji Bosne (i Hercegovine). U izvještaju od 23. XII 1843. on je s tim u vezi istakao: »Mi se dakle slažemo u osnovnim principima.«⁸⁹ Vjerovatno zato što je nalazio da ta koncepcija nije u Gajevu krugu dovoljno razrađena ili zato što nije bilo podudarnosti u njihovoj razradi, obratio se Gaju pismom da dobije povratne informacije koje su mu bile potrebne za izradu »Plana«.

Zach je smatrao da Gaj, koga je od ranije poznao, »teži za ujedinjenjem Južnih Slavena pod nacionalnom i nezavisnom upravom« i da je Hrvatska Bosni »već učinila važne usluge«, dok Srbija još ništa nije poduzela — kako je objasnio Czaykowskom u izvještaju iz siječnja 1844, iz kojeg znamo i za njegovo pismo Gaju od 15. I 1844⁹⁰ (samo pismo nije sačuvano).⁹¹ U tom pismu Zach je izložio svoj »politički plan djelovanja u Bosni«. Predlagao je da se radi na administrativnom unapređenju, tj. autonomiji Bosne

⁸⁵ isto, 57—58; Žáček, Češko i poljsko učešće, 55—56.

⁸⁶ Narodna biblioteka u Sarajevu, MS, 1320, Stipan de Ugljara (St. Verković), Solun 4. III 1844.

⁸⁷ Žáček, Bosna, 84.

⁸⁸ isto, 56, 25; Žáček, Suradnja Ljudevita Gaja, 142. — U izvještaju od 12. I 1844, u kojem je Czaykowskog obavijestio o zadatku koji su on i još neki dobili od Garašanina, Zach je istakao: »Vidjet ćemo tko će pobijediti« (Žáček, Češko i poljsko učešće, 43; Žáček, Bosna, 56; V. Vučković, Učešće Hrvata u pripremi Garašaninog »Načertanija«, *Jugoslovenska revija za međunarodno pravo* I/3, Beograd 1954, 48).

⁸⁹ Žáček, Bosna, 42.

⁹⁰ isto, 57. — Dio toga Zachovog nedatiranog izvještaja iz siječnja 1844, u kojem je riječ o njegovu pismu Gaju, objavio je Žáček u prilogu svojoj raspravi iz 1963, a unio ga je i u zbirku građe o Bosni (v. Žáček, Češko i poljsko učešće, 55—56; isti, Bosna, 56—60), odakle smo uglavnom i preuzimali podatke iz njega. O Zachovom pismu Gaju Žáček je pisao na nekoliko mjesta (Češko i poljsko učešće, 44—45; Suradnja Ljudevita Gaja, 142—143; Bosna, 25—26).

⁹¹ Šidak, Studije, 206.

(i Hercegovine), u okviru Turskog carstva.⁹² Tražio je da se usklade hrvatski i srpski utjecaj u Bosni. Gaju je savjetovao da djeluje među bosanskim katolicima kako bi se približili pravoslavcima, dok bi Srbija djelovala u istom smislu na pravoslavne. Očekivao je da će im se i bosanski muslimani pridružiti, te je smatrao da im treba dopustiti »učesće u upravi, dapače je i određen broj gradova trebao ostati u njihovim rukama s turskom posadom; to je veza koja spaja Bosnu s Portom«. Zach je smatrao da Bosna »mora djelovati vlastitim snagama; Srbija i Hrvatska mogu joj dati samo savjet i moralnu podršku«. Srbiju je zamišljao kao posrednika između Porte i Bosne i kao središte okupljanja svih Južnih Slavena. Da ne bi u budućnosti došlo do suparništva kneževskih porodica Srbije i Bosne, smatrao je da ne treba težiti za tim da se u Bosni ustanovi nasljedni knez već samo »vijeće (soviet) s poglavarom biranim na određeni broj godina«.⁹³

Umjesto odgovora putem pisma, Gaj je Zachu uputio svog povjerljivog čovjeka, Stjepana Cara.⁹⁴ Iz informacija koje je Zach dobio od Cara za njegova boravka u Beogradu (24. II—9. III 1844) vidi se koliku su važnost »Gaj i svi njegovi prijatelji« pridavali djelovanju u Bosni i Hercegovini. Po Carevom kazivanju, »ilirska stranka, koja sadrži ujedinjenje (qui comprend l'union) Južnih Slavena, nije još dovoljno jaka da bi se usudila sama odmjeriti s Austrijom«. Ilirizam nije još uspio obuhvatiti sve Južne Slavene »i potreba tog ujedinjenja nije još dobro shvaćena ni dovoljno poznata«. »G. Gaj i svi njegovi prijatelji žele najprije uzdići Bosnu (d'abord relever la Bosnie), ona brani leđa, ukoliko regimente s Granice budu marširale na Beč«, objašnjavao je Zach u svom izvještaju od 23. III 1844, da bi zatim zaključio: »G. Gaj želi dakle da mi koncentriramo sve naše snage na Bosnu.«⁹⁵ Pod koncentracijom svih snaga Gaj je vjerojatno zamišljao zajedničko djelovanje iliraca, ustavobraniteljske vlade i poljske emigracije u Bosni. Do toga, međutim, nije došlo, iako je i Zach na tome radio.

Zach je tu suradnju u Bosni i Hercegovini zagovarao s pozicija poljske koncepcije južnoslavenske politike, odnosno »Plana o slavenskoj politici Srbije« na kojem je radio i za koji je u vrijeme Careva boravka u Beogradu

⁹² Nije jasno, da li je ideja o autonomiji Bosne i Hercegovine izvorno i Zachova ili ju je on prihvatio od Gajeva kruga nakon dobivenih informacija od Verkovića. To će se pitanje moći razriješiti tek kada bude objavljen integralni tekst Zachovih elaborata, koje je on 2. IV i 13. VIII 1843. predao Czarotorskom u Parizu, a u kojima je izložio svoje poglede na rješenje južnoslavenskog pitanja. O tim elaboratima v. Žáček, Češko i poljsko učesće, 38—42; isti, Bosna, 16—21.

⁹³ Žáček, Češko i poljsko učesće, 55—56, 44—45; Žáček, Bosna, 57—58, 25—26.

⁹⁴ O Carevu boravku u Beogradu i o njegovim kontaktima sa Zachom u veljači i ožujku 1844, kao i o njihovom razmatranju ujedinjenja Južnih Slavena, v. Durković-Jakšić, Branislav 150—151; Žáček, Češko i poljsko učesće, 45; isti, Suradnja Ljudevita Gaja, 143—145; isti, Bosna, 26—27. Osnovni izvor o tome, Zachov izvještaj od 23. III 1844, objavio je Žáček u cijelosti u prilogu svojoj raspravi o suradnji Gaja i Zacha, dok je dva izvoda iz tog izvještaja uvrstio u zbirku građe o Bosni (v. Žáček, Suradnja Ljudevita Gaja, 151—153; isti, Bosna, 75—77).

⁹⁵ Žáček, Suradnja Ljudevita Gaja, 143—144, 153—156; Žáček, Bosna, 26, 75—77.

formulirao »osnovne principe«. Iz veoma šturo sročениh pet »osnovnih principa« vidi se da je Zach predviđao postepeno pretvaranje evropske Turske u slavensku državu kojoj bi jezgra bila Srbija. (U razmatranje Zachovih »osnovnih principa« o ujedinjenju Južnih Slavena, kao i razmatranje Carevog udjela u izradi četvrtog poglavlja Zachova »Plana«, ne možemo ulaziti, jer bi nas to i suviše udaljilo od teme koju ovdje obrađujemo.) U »osnovnim principima« se na Bosnu i Hercegovinu neposredno odnosi samo 4. točka: »Privući Bosnu Srbiji, dakle⁹⁶ harmonično takmičenje između Hrvata i Srba, prvi pripremaju katolike, drugi pravoslavce, a jedni i drugi bosanske muslimane.«⁹⁷

Istu misao, iako nešto drugačije formuliranu, Zach je donio na početku četvrtog poglavlja svog »Plana o slavenskoj politici Srbije«, gdje je u vezi s tim preporučio srpskoj vladi: »O tome mora se sporazumenje sa najvažnijim horvatskim patriotima imati [...]«⁹⁸

Međutim, Garašanin nije u svoje »Načertanije« (koje je izradio 1844. na osnovu Zachova »Plana«,⁹⁹ primljenog od njega na kraju svibnja te godine¹⁰⁰) unio, kao što je poznato, uz ostalo ni čitavo četvrto poglavlje pod naslovom »Otnošenje Srbije prema Horvatskoj«. Time je Garašanin vanjsku politiku Srbije uglavnom suzio na slavenski dio Turskog carstva,¹⁰¹ a nije prihvatio ni Zachov prijedlog o sporazumu s ilircima u vezi s Bosnom i Hercegovinom.

Zacijelo je Zach, iako u njegovim izvještajima o tome nema traga,¹⁰² ubrzo nakon predaje »Plana« morao od Garašanina, s kojim je bio u stalnom dodiru, saznati za taj njegov stav kojemu se zatim i prilagodio. Vjerojatno je od Čavlovića, koji je imao tajnu šifru za komuniciranje sa Zagrebom,¹⁰³ bio i Gaj o tome obaviješten. Jedino time možemo objasniti što se Zach u svojim izvještajima nije više na tu temu vraćao i što je dolazak Cara u Beograd u jesen 1844. bio, čini se, u potpunosti povezan s drugim poslovima.¹⁰⁴

Od vremena Careva boravka u Beogradu u veljači i ožujku 1844. Zach je počeo mijenjati svoje mišljenje o Nugentu. Od Cara je doznao da Gaj

⁹⁶ »Amener la Bosnie a la Serbie, donc (...)« (Žáček, Suradnja Ljudevita Gaja, 154; Žáček, Bosna, 76).

⁹⁷ Žáček, Suradnja Ljudevita Gaja, 144, 154—155; Žáček, Bosna, 26, 76; Đurković-Jakšić, Branislav, 150.

⁹⁸ D. Stanjaković, Kako je postalo Garašaninovo »Načertanije«, *Spomenik SAN XCI*, Beograd 1939, 93 (31).

⁹⁹ isto, 73 (11).

¹⁰⁰ Vučković, n.dj., 53; Žáček, Bosna, 27, 110.

¹⁰¹ N. Stančić, Problem »Načertanija« Ilije Garašanina u našoj historiografiji, *Historijski zbornik XXI—XXII*, Zagreb 1968—69, 179—196; Šidak, Studije, 206—207; Istorija srpskog naroda V/1, Beograd 1981, 270—272.

¹⁰² v. Žáček, Češko i poljsko učešće, 49.

¹⁰³ Žáček, Suradnja Ljudevita Gaja, 153.

¹⁰⁴ O Carevom boravku u Beogradu na kraju listopada i na početku studenog 1844. v. isto, 145—146.

nema veliko povjerenje u njega. Razlog tome je bila Nugentova nepromišljenost, a ne sumnja u njegovu patriotsku ispravnost.¹⁰⁵

Nugent se 30. III nenadano pojavio u Beogradu gdje je ostao do 13. IV 1844.¹⁰⁶ Njegov dolazak nije bio povezan sa saopćenjima koja je Zach preko Cara uputio Gaju — istakao je sam Zach u izvještaju Czaykowskiom. Nugent je iz Zagreba otišao prije Careva povratka. Na taj se put, kako Zach kaže, uputio »za svoj račun«,¹⁰⁷ čime je, čini se, želio reći da se njegovo putovanje nije nadovezivalo na Carevu misiju.

Jedan od razloga Nugentova dolaska u Beograd bio je memorandum koji je on trebao poslati engleskom poslaniku u Carigradu, Stratfordu Canningu. Prilikom njegova posjeta Carigradu došlo je, kao što znamo na inicijativu Zacha, do susreta glavnog poljskog emisara u Turskoj, Czaykowskog, s Nugentom. Czaykowski je tada predložio Nugentu da podnese jedan memorandum engleskom poslaniku u Carigradu. O tome je Czaykowski obavijestio Zacha 31. I 1844. Zach, koji je bio uvjeren da će Nugent taj memorandum napisati, pokazao se (17. II) spremnim pomoći Nugentu time što će mu poslati »pomno izradenu skicu tog rada« (»le projet fini de ce travail«). Kod toga je inzistirao da Nugent čim prije pripremi svoj memorandum kako bi on bio predan prije memorandumu nekog bosanskog muslimana u kojem je trebalo biti riječi »o austrijskim intrigama i planu podjele Turske između Austrije i Rusije.¹⁰⁸ Nekoliko dana kasnije (24. II) Zach je pod dojmom Careve informacije da se »Gaj potpuno ne pouzda u Nugenta« bio odlučio da memorandum pošalje Gaju koji je trebao djelovati na Nugenta da ga potpiše, a ako on na to ne pristane, da ga zadrži kod sebe.¹⁰⁹ Ubrzo zatim Zach je napisao skicu memorandum, što mu je i Czaykowski naložio. Skicu je uklopio u izvještaj poslan Czaykowskiom 16. III u Carigrad. Taj izvještaj je objavljen u građi o kojoj je ovdje riječ.¹¹⁰ Iz nje se, međutim, ne vidi da li je ta skica tada dostavljena Nugentu i kojim putem.

Po Nugentovom dolasku u Beograd, Zach i Nugent su pristupili sastavljanju memorandum čiji je tekst bio opsežniji od prethodne skice.¹¹¹ Memorandum je pisan na francuskom jeziku. Njegovu kopiju je Zach priključio svom izvještaju od 13. IV 1844, a prije toga je memorandum dao na uvid ustavo-
braniteljima; Garašaninovo mišljenje je bilo pozitivno.¹¹²

¹⁰⁵ »Pour le moment je vous dis seulement que Mr Gaj ne se fie pas entièrement à Nugent, non pas qu'il doute de son dévouement pour la nationalité croate, mais parce qu'il est trop vif et pas assez réfléchi.« (Žáček, Bosna, 67).

¹⁰⁶ Durković-Jakšić, Branislav, 151—152.

¹⁰⁷ »Ce dernier n'était pas encore de retour à Agram quand Mr Nugent en est parti, de manière que c'est un voyage qu'il fait pour son compte [...]« (isto, 80); v. Žáček, Češko i poljsko učešće, 47.

¹⁰⁸ Žáček, Bosna, 64—65.

¹⁰⁹ isto, 67.

¹¹⁰ isto, 71—73; v. Žáček, Češko i poljsko učešće, 46.

¹¹¹ »Ce memoire est plus étendu que le premier, puisqu'il est écrit in loco et pas en Croatie« — naveo je Zach u svom izvještaju od 6. IV 1844 (Žáček, Bosna, 82).

¹¹² isto, 83.

U memorandumu na francuskom jeziku, koji je u građi objavljen u cijelosti, prikazano je stanje u evropskom dijelu Turske, prvenstveno položaj Srbije, Bosne i Hercegovine, te politika Rusije i Austrije prema tim zemljama. Na kraju su izložene tri mogućnosti za političko rješenje položaja Slavena. Prva, okupljanje svih Slavena pod okriljem Rusije, nakon sloma Turske i odcjepljenje Slavena od Austrije. Druga, prepuštanje Slavenima da dignu revoluciju. Treća, pružanje zaštite »turskim Slavenima« putem protektorata od strane Porte (»Le protectorat ou la suzeraineté protectoriale de la Porte ottomane sur les Slaves de la Turquie«), što omogućuje opstanak Otomanskog carstva, a uz to pruža i mogućnost za nacionalni i materijalni razvoj Slavena. U zaključku memoranduma je naglašeno da su »turski Slaveni« najviše skloni trećoj soluciji. Nju bi morala prihvatiti i Porta, na što bi je svojom »snažnom riječi« trebala usmjeriti Engleska.¹¹³

Budući da se Stratfordu Canningu željelo predati memorandum na engleskom jeziku, Nugent je u Beogradu francuski tekst preveo na engleski. Engleska verzija memoranduma nije objavljena, možda Zach nije ni izradio njenu kopiju. Po Zachovoj informaciji Czaykowski, Nugent je kod prevodjenja »malo skratio« francusku verziju memoranduma. Zach je precizirao da je Nugent, uz ostalo, ispuštio dijelove u kojima je bilo riječi o jedrenskom miru, o uspješnosti anglo-francuskog saveza i o ponašanju Austrije prilikom obaranja Obrenovića u Srbiji.¹¹⁴

Dok je bar približno poznato koliko je Nugent intervenirao prevodeći francusku verziju memoranduma na engleski jezik, ne znamo kakvo je bilo njegovo učešće u stvaranju francuske verzije memoranduma. Zach se u svom izvještaju od 6. IV 1844. ispričao da taj izvještaj nije uspio na vrijeme završiti jer je imao »puno raditi s g. Nugentom koji će memorandum potpisati.«¹¹⁵ Usporedba skice memoranduma koju je sam Zach izradio u ožujku 1844. i francuske verzije memoranduma izrađene za Nugentova boravka u Beogradu pokazuje da među njima ima i većih razlika. Zachova skica memoranduma u mnogome je dopunjena i proširena. Između ostalog, u francuskoj verziji memoranduma nalazimo i podatke o pripremanom ustanku u Bosni 1840, o čemu je na početku ovog rada bilo riječi. Najmanja, ali najvažnija promjena izvršena je u dijelu u kojem se navode tri mogućnosti za rješenje budućnosti Slavena. U trećoj soluciji izostavljen je dio gdje se govori o mogućnosti opstanaka Austrije na osnovu »razboritog, ali ne zakržljalog razvoja nacionalnosti« nezinih Slavena (»un développement réel, mais non rabougri, de leurs nationalités«). U francuskoj verziji memoranduma, za razliku od njegove skice, treća se solucija odnosi samo na Slavena u Turskoj.¹¹⁶

Ideja o postojanju triju mogućnosti političkog razvoja Slavena u cijelosti potječe od poljske emigracije već od njezinog početka. Czaykowski je u

¹¹³ isto, 88—94. — O pripremanju tog memoranduma v. Záček, Češko i poljsko učešće, 47; isti, Bosna, 27.

¹¹⁴ Záček, Bosna, 27, 83, 88; isti, Češko i poljsko učešće, 47.

¹¹⁵ isto, 82.

¹¹⁶ Usp. isto, 73 i 94.

Carigradu predložio Nugentu da podnese memorandum »o trima mogućnostima razvoja Južnih Slavena«. ¹¹⁷ Zatim je i Zach upoznao Cara, u vrijeme njegova boravka u Beogradu, s memorandumom koji je Czaykowski podnio francuskoj diplomaciji »o tri mogućnosti slavenske politike«. ¹¹⁸

Što se tiče izostavljanja mogućnosti za daljnji opstanak Austrije iz treće solucije memoranduma, to vjerojatno treba pripisati Nugentu. U svom izvještaju od 12. I 1844. Zach je napisao da je Hrvatima potpuno jasno »da Austrija nema potrebne snage da suzbije Mađare« (»pour réprimer les Magyars«). ¹¹⁹

Tekst memoranduma namijenjen engleskom poslaniku u Carigradu, zajedno s popratnim pismom koje mu je Czaykowski trebao predati, kao i kopiju tog pisma, Zach je priložio svom izvještaju koji je 13. IV 1844. uputio Czaykovskom u Carigrad. ¹²⁰ Unatoč Zachovom inzistiranju, Nugent je tako reći do posljednjeg dana boravka u Beogradu oklijevao da memorandum pošalje u Carigrad. Tek kada je tekst memoranduma pokazao Garašaninu, kod Nugenta su »sve njegove sumnje nestale«. Zach je njegovo oklijevanje tumačio njegovom neodlučnošću, te se čudio što on ne šalje memorandum. Smatrao je da memorandum »odgovara našim prijateljima i da su činjenice dosta točne«. ¹²¹

Nije isključeno da je razlog Nugentova oklijevanja bio druge prirode. On je, prema Zachovoj informaciji dobivenoj od Verkovića, išao na početku 1844. u Carigrad da bi Bosna dobila »odijeljenu i nacionalnu administraciju«, poput autonomije koju je tada imala kneževina Srbija. ¹²² U memorandumu se, pak, predlaže »protektorat ili sizerensko pokroviteljstvo otomanske Porte nad Slavenima u Turskoj« (pojedinačno nije navedena ni jedna južnoslavenska zemlja) kao najpovoljnije rješenje istočnog pitanja. Moguće je da je to Nugent u tom momentu smatrao politički nerealnim.

Po svemu sudeći, slanje memoranduma u travnju 1844. bio je posljednji Nugentov pokušaj da se putem evropske diplomacije nešto učini u korist Bosne i Hercegovine. Mora da je on ubrzo spoznao da ovaj njegov potez nije donio željene rezultate.

Osim pisanja memoranduma, Nugent je za boravka u Beogradu ¹²³ namjeravao pripremiti i svoj put u Bosnu i Hercegovinu, a to je bio jedan od glavnih ciljeva njegova putovanja.

¹¹⁷ isto, 64.

¹¹⁸ isto, 77.

¹¹⁹ isto, 56.

¹²⁰ isto, 88, 27.

¹²¹ isto, 87.

¹²² isto, 42.

¹²³ O Nugentovom boravku u Beogradu u proljeće 1844. na osnovu izvještaja francuskog konzula Codricea v. Vučković, Učešće Hrvata, 50, a ukratko na osnovu Zachovih izvještaja v. Záček, Češko i poljsko učešće, 46—47; isti, Bosna, 27. O Nugentovom putu u Beograd i o njegovom boravku u tom gradu nešto više na osnovu Zachovih izvještaja i drugih izvora v. Durković-Jakšić, Branislav, 151—153. Neki podaci Durković-Jakšića o Nugentu iz 1844. u suprotnosti su sa Zachovim izvještajima na koje se on poziva.

U pismu svom sinu »na veliku subotu 1844«, Ig. Brlić, koga je Nugent posjetio u Slavanskom Brodu, javio je da se Nugent upravo uputio preko Slavonije i Srijema »u Srbiju, Bosnu, Hercegovinu i Albaniju«. Nije naveo cilj njegova putovanja, već samo da će, nakon što ispita položaj bosanskih franjevac, kojima je bio prijatelj, ići »zarad njih u Rim«. ¹²⁴

Prema izvještaju generala Ungerhofera iz Zemuna, Nugent je 28. III 1844. prešao austrijsko-srpsku granicu s pasošem »izdanim u Beču 5. VI 1843. na njegovo ime«, a koji mu je dozvoljavao »prijelaz u Bosnu i Srbiju«. ¹²⁵ I po Zachovim podacima, Nugent je od lipnja 1843. posjedovao pasoš s kojim je mogao putovati u Bosnu, Hercegovinu i Crnu Goru. ¹²⁶

Nugent je, prema Zachovom izvještaju, došao u Beograd preko Sremske Mitrovice, Rače i Šapca, kako bi zaobišao generala Ungerhofera u Zemunu. Od kapetana Juranića u Petrovaradinu saznao je da mu možda Ungerhofer neće dozvoliti da ode u Srbiju. Iz Beograda je namjeravao putovati u Travnik i Mostar, a potom na Cetinje. Prije toga želio je izvidjeti da li bosanskim franjevcima odgovara njegov dolazak. U tom cilju je Toma Kovačević trebao putovati u Bosnu. Po Kovačeviću je, pak, Zach želio najaviti dolazak Lenoira. ¹²⁷ Poljska je emigracija oko kneza Czartoryskog imala tada informaciju da bi moglo doći do ustanka katolika u Bosni ako bi Porta potvrdila imenovanje biskupa Barišića za franjevačkog provincijala. Zato je ona tada namjeravala u Bosnu uputiti Ljudevita Zwierkowskog-Lenoira. ¹²⁸

U Beogradu je Nugent stupio najprije u kontakt sa Zachom. Odmah po dolasku našao ga je preko adrese koju mu je Zach poslao u Carigrad. Kako Nugent nije imao razrađeni program boravka u Beogradu, prepustio je da ga Zach vodi. Tako je Zach bio upoznat s njegovim kontaktima u Beogradu, o čemu je opširno referirao u tri izvještaja (6, 13. i 20. IV 1844). ¹²⁹

Nugent je u Beogradu došao u dodir i s ustavobraniteljima. Posjetio je vodeće ustavobranitelje i kneza Aleksandra, te s njima vodio političke razgovore; tom se prilikom knez »izjasnio protiv ilirizma«. Posjetio je i austrijskog konzula, pukovnika Filipovića. ¹³⁰ Nakon deset dana Nugentova boravka u Beogradu došlo je do komplikacija.

Hafiz-paša, komandant beogradske tvrđave, optužio je tada Nugenta srpskoj vladi kao »čovjeka opasnog za Portu«. Zatim je Ungerhofer u pismu od 11. IV, koje Zach u cijelosti citira, obavijestio Nugenta da je Hafiz-paša prethodnog dana pismeno zatražio od njega da Nugenta zbog »mišljenja izloženih u Beogradu i sastanaka sa sumnjivim osobama« opozove. Ungerhofer je zbog toga preporučio Nugentu da napusti ideju o putovanju u »turske pro-

¹²⁴ Brlić, n.dj. I, 77.

¹²⁵ Al. Ivić, Arh.vska građa o jugoslovenskim književnim i kulturnim radnicima III, Beograd 1932, 96-97.

¹²⁶ Záček, Bosna, 81.

¹²⁷ isto, 80-82.

¹²⁸ isto, 79-80.

¹²⁹ isto, 80-82, 83-88, 99-101.

¹³⁰ isto, 83-85; Záček, Češko i poljsko učešće, 47; Durković-Jakšić, Branislav, 151.

vincije«, Nugent je pokušao da u direktnom kontaktu raspravi stvar s Hafiz-pašom, pozivajući se na svoje usluge učinjene Turskoj u bici kod St-Jean-d'Acre.¹³¹ U tome nije uspio, jer ga je dragoman Ahmed-efendi optužio da je on poslao u Bosnu Tomu Kovačevića koji se poslužio pasošem jednog beogradskog pandura. Nakon svega toga Zach je sugerirao Nugentu da se vrati u Hrvatsku, što je on 13. IV i učinio. Neposredno prije polaska namjerao je odgovoriti na spomenuto pismo Ungerhofera. Odgovor je na Nugentov zahtjev sastavio Zach. Kovačeviću je, pak, odmah poručeno da se vrati u Beograd. Kovačević je, uz ostalo, imao zadatak dogovoriti sastanak bosanskog franjevca Karule s Nugentom, Lenoiirom, Zachom i njime. Na tom sastanku koji se trebao održati 5. V u Loznici Nugent »se trebao suglasiti s Lenoiirom o Vojnoj krajini«.¹³²

Zach je smatrao da je general Ungerhofer stajao iza čitave ove stvari i da je Hafiz-paša postupio po njegovom nagovoru. To je u protivnosti sa spomenutim pismom Ungerhofera upućenim Nugentu 11. IV, kao i s izvještajem francuskog konzula Codricea u Beogradu od 29. IV 1844, iz kojeg se vidi da je čitavu stvar pokrenuo Hafiz-paša.¹³³ Čini se da su nepripremljeni boravak Nugenta u Beogradu i nespretno slanje Kovačevića u Bosnu dali povoda turskim predstavnicima u Beogradu za njihovo reagiranje. Da su upravo turski predstavnici bili na tome neposredno zainteresirani, pokazuje i njihova žalba na Zacha kod francuskog konzula Codricea, jer je Zach posjedovao francuski pasoš. Po Zachovom kazivanju, Ahmed-efendija ga je, nakon što je Nugent napustio Beograd, prikazao kod Codricea kao osobu opasnu po Tursku.¹³⁴

Na kraju Nugentova boravka u Beogradu Zach je dao ocjenu njegove ličnosti. O njemu kao čovjeku imao je dobro mišljenje. Također je bio uvjeren da je Nugent istinski vezan uz Hrvate i da bi se žrtvovao za ujedinjenje Južnih Slavena. U negativne osobine pripisivao je površnost i to što »njegovi planovi nestaju istom brzinom kao što su i nastali«. Sumirajući sve njegove osobine smatrao je da je Nugent »čovjek kojim se treba služiti, jer je čestit i odan i jer je sin generala«, ali ga »ne treba nikad ostaviti da djeluje sam«. Zach se žalio da Nugent uopće nema diplomatskog takta i da ga je morao voditi kao dijete. Zaključujući svoje utiske o Nugentu u izvještaju od 13. IV Zach je naveo da Nugent, i pored svoje nesumnjive inteligencije, jednostrano prilazi stvarima, te da uopće nije sposoban »za više vojno zapovjedništvo« (»un commandement militaire supérieur«).¹³⁵ Da li je ta Zachova

¹³¹ Beogradske *Srbske novine* donijele su 15/27. III 1845. vijest: »Graf Albert Nužan, junak od San-Zakre, za usluge svoje, činjene u poslednjem sirijskom ratu, nedavno je, pored drugi odličija, dobio od Blistateljne Porte i nišan iftihar.« (Durković-Jakšić, Branislav, 155). Možda se Porta na taj način željela iskupiti za incident koji je u Beogradu izazvao Hafiz-paša.

¹³² Žáček, Bosna, 85—88, 100; Durković-Jakšić, Branislav, 151—152.

¹³³ Vučković, n.dj., 50.

¹³⁴ Žáček, Bosna, 27, 100; v. Vučković, n.dj., 50.

¹³⁵ isto, 84—85, 87—88.

ocjena došla iz usporedbe Nugenta s njegovim ocem ili su kod Nugenta postojale neke ambicije u tom smislu, teško je reći.

Zach je potkraj svibnja isticao da Nugent mora promijeniti svoje ponašanje jer će se u protivnom ubrzo naći u zatvoru. Po njegovom mišljenju, on bi se, doduše, već ondje i nalazio da »nije grof i sin vrlo cijenjena generala u Austriji«. ¹³⁶ Ima indicija da su Nugenta pratile austrijske vlasti. Međutim, u Beču »akta o Nugentu su škartirana«, te se više ne nalaze u Državnom ratnom arhivu. ¹³⁷ Možda je iza toga stajao njegov otac sa svojim vezama.

Prije odlaska iz Beograda Nugent je obećao Zachu da će iz Slavenskog Broda poslati čovjeka k franjevcima u Fojnicu i obavijestiti ih o dolasku Lenoira i predstojećem sastanku u Loznici ili Valjevu. Zach se, doduše, nije mnogo pouzdao u njegovu »pouzdanost i točnost«. Nugent je, također, obećao da će tog proljeća obići čitavu Vojnu krajinu kako bi se ponovo informirao o oficirima na koje će, po dogovoru s Gajem, uputiti Lenoira kako bi ovaj mogao s njima stupiti u dodir. Gaj ili Nugent su još trebali da Lenoiru, po njegovom dolasku, pošalju svog čovjeka; bio je utvrđen i znak njihova raspoznavanja. ¹³⁸ Po instrukciji koju je Czaykowski izradio 18. IV 1844, a koja je objavljena u Žačekovoj građi, Lenoir je trebao posebnu pažnju obratiti Bosni i Vojnoj krajini. ¹³⁹ Međutim, on tada nije došao u Bosnu. Najprije se do ljeta 1844. odgađao njegov put; a zatim je upućen na Kavkaz. ¹⁴⁰

Incident s Hafiz-pašom u Beogradu onemogućio je Nugentovo putovanje u Bosnu i Hercegovinu. Vjerojatno je to bio kraj tajne politike Gajeva kruga prema Bosni i Hercegovini, jer nakon svibnja 1844. u Zachovim izvještajima više ne nalazimo vijesti o tome.

Slijedeće, 1845. godine, ako već ne i potkraj 1844, Nugentova je pažnja bila usmjerena u drugom pravcu. Tada se on angažirao oko prenošenja ilirskog izdanja »Branislav« iz Beograda u Hrvatsku. ¹⁴¹

¹³⁶ isto, 110.

¹³⁷ v. Durković-Jakšić, Branislav, 148, 150, 153 bilj. 52.

¹³⁸ Žaček, Bosna, 88, 100—101.

¹³⁹ isto, 94—99, 28—29.

¹⁴⁰ isto, 113—114, 115, 117, 29.

¹⁴¹ v. Đ. Šurmin, Nekoliko beležaka o književnim poslovima našim s obzirom na cenzuru, *Prilozi za književnost, jezik, istoriju i folklor* XVI/1, Beograd 1936, 99—100; Neustaedter J., *Le ban Jellačić et les événements en Croatie depuis l'an 1848* I/2, Zagreb 1940, 210—212; Durković-Jakšić, Branislav, 148, 153—157, 183; J. Šidak, O uredniku i značenju ilirskog »Branislava« (1844—45), *HZ* XIV, 1961 (Studije, 153—165).

R é s u m é

DE LA TENTATIVE D'INSURRECTION EN BOSNIE EN 1840 ET DE LA POLITIQUE SECRETE DU CERCLE DE GAJ ENVERS LA BOSNIE EN 1843/44

Le recueil des matériaux historiques »Bosnie dans les rapports politiques secrets de František Zach de Belgrade (1843—1848)« préparé par V. Žaček, nous présente plusieurs données nouvelles sur la Bosnie de ce temps-là. Quand on rattache ces matériaux à d'autres sources et à la littérature leur valeur devient encore plus énoncée. En outre, maintenant on sait davantage sur l'activité en ce qui concerne le soulèvement de l'insurrection en Bosnie en 1840 qui a été préparée par quatre jeunes étudiants franciscains avec l'aide financière du grand propriétaire Jovanović de Vespr.m en Hongrie. Il y avait même certains franciscains âgés qui s'étaient joints à cette action, la poudre à été fournie de la Slavonie et plusieurs villages étaient prêts pour l'insurrection. Pourtant elle n'a pas eu lieu, car Jovanović était arrêté par les autorités autrichiennes lors de son passage en Bosnie et les autorités turques on en étaient prévenues de même.

Ainsi conclut-on que dans la première moitié des années 40 du XIXème siècle il y avait du changement dans la politique secrète de Gaj et de son cercle par rapport à la Bosnie et l'Hercegovine. Au lieu de l'insurrection (qui était prévue dans le mémoire secret de Gaj en 1838), maintenant on veut obtenir leur autonomie. La réalisation de cette politique était laissée à Al. Nugent. A cette fin, au début de 1844 il part pour Constantinople et à l'encouragement de l'émigration politique polonaise il envoie en avril 1844 à Stratford Canning, l'ambassadeur anglais à Constantinople, un mémoire dans lequel a été proposée l'autonomie pour tous les Slaves de l'Empire Turc. Pour préparer le terrain en Bosnie et en Hercegovine en 1843 ou peut-être même avant, Nugent y envoie ses émissaires. Au printemps de l'an 1844 lui-même avait l'intention de s'y rendre via Belgrade, mais à cause de l'incident avec les représentants turcs à Belgrade il en a dû renoncer. C'est comme cela que se termine l'action secrète du cercle de Gaj en ce qui concerne la Bosnie et l'Hercegovine en ce temps-là.

H I S T O R I J S K I
Z B O R N I K

IZDAVAČ: Savez povijesnih društava Hrvatske

REDAKCIJSKI ODBOR

Ivan KAMPUŠ
Bernard STULLI
Jaroslav ŠIDAK

GLAVNI I ODGOVORNI UREDNIK

Jaroslav ŠIDAK

KOREKTOR

Branko ERDELJAC

Adresa uredništva:

Savez povijesnih društava Hrvatske
Zagreb, Filozofski fakultet, Ul. Đure Salaja 3

Časopis izlazi jednom godišnje

Pretplate i narudžbe šalžite na adresu:
Savez povijesnih društava Hrvatske, Zagreb, Krčka 1

Cijena ovog broja iznosi 500 din.

Izdavanje časopisa sufinancira

Samoupravna interesna zajednica za znanstveni rad SRH — VII.

Tisak Štamparskog zavoda »Ognjen Prica« u Zagrebu — prosinac 1982.